

**Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών**

**“Οι Βασικές Αρχές του Rawls για μια Θεωρία Περιβαλλοντικής
Δικαιοσύνης”**

της Περγάρη Ειρήνης

ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Που υποβλήθηκε στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία
του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
ως μέρος των απαιτήσεων για την απόκτηση Διπλώματος Ειδίκευσης
με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Μολύβα Γρηγόρη

Αθήνα
Φεβρουάριος, 2017

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Μολύβα Γρηγόρη για την πολύτιμη για εμένα συνεργασία μας και την κατανόηση που έδειξε για τους λόγους που με αναγκάσαν να ολοκληρώσω και να καταθέσω τώρα τη διπλωματική μου. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Κουκουζέλη Κώστα για το ενδιαφέρον του και τις πολύτιμες συμβουλές του. Τέλος, θα ήθελα να αφιερώσω τη διπλωματική μου διατριβή σ' ένα πολυαγαπημένο μου πρόσωπο που δεν βρίσκεται τώρα πια στη ζωή, στον Αντώνη.

ΣΥΝΤΟΜΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Ειρήνη Περγάρη γεννήθηκε στην Αθήνα και ζει στην Πετρούπολη. Είναι τελειόφοιτη του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Ε.Κ.Π.Α. Το βασικό της πτυχίο είναι στην Πολιτική Επιστήμη και Δημόσια Διοίκηση του αντίστοιχου τμήματος. Είναι επίσης απόφοιτη του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών Περιβαλλοντική Πολιτική και Διαχείριση του τμήματος Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Εργάζεται στο Δήμο Πετρούπολης ως Προϊσταμένη διοικητικής υπηρεσίας. Γνωρίζει άριστα αγγλικά, καλά ιταλικά και μέτρια γερμανικά. Είναι κάτοχος πιστοποίησης γνώσης H/Y - ECDL Core.

Περίληψη:

Περγάρη Ειρήνη

“Οι Βασικές Αρχές του Rawls για μια Θεωρία Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης”

Φεβρουάριος, 2017

Η διπλωματική αυτή διατριβή είναι μια προσπάθεια θεμελίωσης αρχών για μια θεωρία Περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, σύμφωνα με τις βασικές αρχές της *θεωρίας δικαιοσύνης* του Ρωλς. Το πρόβλημα του περιβάλλοντος τέθηκε για πρώτη φορά, από το πεδίο των θετικών επιστημών στο πολιτικό πεδίο, από τα οικολογικά κινήματα της δεκαετίας του '60 και '70 ως το μεταϋλιστικό αίτημα μιας γενιάς που είχε εξασφαλίσει τις βασικές ανάγκες της. Οι ολοένα αυξανόμενοι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι από το δυτικό μοντέλο ανάπτυξης οδήγησαν τους επιστήμονες να κρούσουν τον κώδωνα του κινδύνου για την ανάγκη συλλογικής πολιτικής αντιμετώπισής του. Έτσι, το ζήτημα του περιβάλλοντος εντάχθηκε στις πολιτικές ατζέντες των δυτικών πολιτικών κομμάτων και έγινε πλέον, αίτημα της λαϊκής βάσης. Η πολιτικοποίησή του και η θεσμοθέτησή του έθεσε θέματα δικαιοσύνης και ηθικής. Ο σκοπός αυτής της διπλωματικής λοιπόν, είναι να επεξεργαστεί μία θεωρία περιβαλλοντικής δικαιοσύνης με βάση τις αρχές της θεωρίας του Ρωλς, η οποία αποτέλεσε τομή στη θεωρητική σκέψη του προηγούμενου αιώνα, αντιπαραβάλλοντας ηθικές αρχές δικαιοσύνης στο μέχρι τότε «μονοπώλιο» του Ωφελιμισμού. Η *θεωρία δικαιοσύνης* του Ρωλς είχε ως στόχο να δομήσει μία θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης, η οποία θα επέφερε κοινωνικά πιο δίκαια αποτελέσματα απ' ό,τι η παραδοσιακή ωφελιμιστική θεωρία. Η προσπάθειά μας να χρησιμοποιηθούν οι αρχές της θεωρίας του Ρωλς στην αναζήτηση αρχών περιβαλλοντικής δικαιοσύνης βρήκε πρόσφορο έδαφος εξαιτίας του σύγχρονου φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, που μετέβαλλε την παραδοσιακή πολιτική σημασία του έθνους-κράτους και εξαιτίας της ίδιας της φύσης των περιβαλλοντικών αγαθών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ:

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
ΕΝΟΤΗΤΑ 1. Το Πρόβλημα του Περιβάλλοντος.....	9
ΕΝΟΤΗΤΑ 2. Οι Βασικές Αρχές της Θεωρίας Δικαιοσύνης του Ρωλς.....	22
ΕΝΟΤΗΤΑ 3. Προσεγγίζοντας μια Θεωρία Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης σύμφωνα με τις Βασικές Αρχές της Θεωρίας του Ρωλς:	
Α. Θεωρητικό Πλαίσιο.....	25
Β. Η εφαρμογή σήμερα.....	34
Γ. Το ηθικό κριτήριο στην αναζήτηση αρχών δικαιοσύνης.....	40
Δ. Η διαγενεακή δικαιοσύνη.....	44
ΕΝΟΤΗΤΑ 4. Σύνοψη – Συμπεράσματα.....	49
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	55

Εισαγωγή:

Στις ενότητες που θα ακολουθήσουν θα γίνει αρχικά η παρουσίαση της έννοιας του περιβάλλοντος, ως ένα συνονθύλευμα όλων αυτών των στοιχείων, έμβιων ή μη, που συνθέτουν το φυσικό μας κόσμο. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν τα περιβαλλοντικά αγαθά και η υποβάθμισή τους δημιουργεί περιβαλλοντικούς κινδύνους με συνέπειες που επιβαρύνουν όλη την ανθρωπότητα. Η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον, ιδίως από τη Βιομηχανική επανάσταση και ύστερα, χαρακτηρίστηκε ως «ανθρωποκεντρική», που σημαίνει ότι οι φυσικοί πόροι (ή αλλιώς τα περιβαλλοντικά αγαθά) έχουν αξία μόνο ως «εργαλεία» χρήσιμα για τη ζωή και τη δραστηριότητά του. Το δυτικό μοντέλο ανάπτυξης οδήγησε σταδιακά στην περιβαλλοντική υποβάθμιση και στους κινδύνους που ελλοχεύουν εξαιτίας της. Η ταχεία αλλαγή του κλίματος με συνέπεια την υπερθέρμανση του πλανήτη, η αυξανόμενη χρήση ενέργειας με την καύση των ρυπογόνων υδρογονανθράκων, η αποψίλωση των δασών και άλλα, αποτελούν σήμερα ορισμένα από τα μείζονα περιβαλλοντικά προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα με σκοπό τη βιωσιμότητά της. Τα προβλήματα αυτά εγείρουν και ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, διότι οι συνέπειες τους είναι έντονα αισθητές στις φτωχότερες κοινωνίες, οι οποίες έχουν πολύ μικρότερο μερίδιο ευθύνης ή καθόλου σ' αυτήν την εξέλιξη.

Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης σε σχέση με το πρόβλημα του περιβάλλοντος. Τα περιβαλλοντικά αγαθά, λόγω της φύσης τους, δημιουργούν μία *οικολογική αλληλεξάρτηση* μεταξύ των διαφορετικών κοινωνιών ή κρατών παγκοσμίως, διότι για παράδειγμα οι συνέπειες από τις καθημερινές πρακτικές μιας κοινωνίας που δημιουργούν μόλυνση της ατμόσφαιρας, θα βλάψουν και τη «διπλανή» κοινωνία έστω και αν έχει υιοθετήσει φιλοπεριβαλλοντικές πρακτικές. Επομένως, η αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών κινδύνων επιτάσσει μία παγκόσμια πολιτική και κοινωνική σύμπραξη.

Οι ωφελιμιστικές προσεγγίσεις για το ζήτημα του περιβάλλοντος εξαντλούνται σε μονιστικού τύπου θεωρίες, στις οποίες όλα ανάγονται στην αθροιστική αρχή της μεγιστοποίησης της συνολικής ωφελιμότητας. Επίσης, το

κριτήριο της ευχαρίστησης ή του πόνου είναι αυτό που προσδιορίζει τι έχει αξία να υπολογίζουμε στην άθροιση για τη συνολική ωφελιμότητα. Τέτοιες θεωρίες είναι λογικό να καταλήξουν σε συμπεράσματα ηθικά κατακριτέα, διότι πρώτον, δεν ενδιαφέρονται για τη «θυσία του αδύναμου» και δεύτερον, υπάρχουν και άλλα πράγματα που έχουν αξία πέρα από τη βίωση ευχαρίστησης ή πόνου.

Η *θεωρία δικαιοσύνης* του Ρωλς, που ήρθε ως απάντηση της κριτικής στην ηθική των ωφελιμιστικών θεωριών, προάγει την αξία της δικαιοσύνης ως πιο σημαντικής από την αποδοτικότητα και εισάγει βασικές αρχές δικαιοσύνης, οι οποίες θα αποτελέσουν τα ηθικά κριτήρια των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Ορίζει την προτεραιότητα της ελευθερίας ως πρώτης αρχής, με τις ίσες βασικές ελευθερίες για όλους και την ισότητα ως δεύτερη αρχή, υπό την έννοια των ίσων ακριβοδίκαιων ευκαιριών για όλους, καθώς και με την αποδοχή των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων αρκεί να βελτιώνουν και τη θέση του πιο αδύναμου (η *αρχή της διαφοράς*). Παρατηρούμε ότι ο Ρωλς χρησιμοποίησε στη θεωρία του τις δύο από τις τρεις αξίες της Γαλλικής Επανάστασης, δεν αναφέρθηκε μόνο στην αδελφосύνη, οριοθετώντας μ' αυτόν τον τρόπο το φιλελεύθερο πλαίσιο που θα εφαρμοστούν οι αρχές του. Επίσης, με το μεθοδολογικό εργαλείο της *πρωταρχικής θέσης* - αντίστοιχο της *αρχικής κατάστασης* των συμβολαιοκρατικών θεωριών - στην οποία ισχύει το *πέπλο της άγνοιας*, που σημαίνει ότι κανείς δεν γνωρίζει σε ποια οικονομική και κοινωνική θέση βρίσκεται, οι άνθρωποι θα επιλέξουν θεσμούς με το ηθικό κριτήριο ότι μπορεί ο καθένας να είναι στη θέση του πιο αδύναμου.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις βασικές αρχές της θεωρίας του Ρωλς θα προσπαθήσουμε να βάλουμε τα θεμέλια για μία θεωρία περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Αρχικά, θα θέσουμε το θεωρητικό πλαίσιο μέσω αντιστοίχισης των βασικών αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης του Ρωλς σε αρχές περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Η αρχή της ελευθερίας θα αφορά την ελεύθερη πρόσβαση και αξιοποίηση των φυσικών πόρων. Η αρχή της ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών θα αφορά τη σημασία αναζήτησης θεσμών που να εξαλείφουν τις ανισότητες από καθαρά κακή τύχη, για τις οποίες δεν ευθύνεται κανείς. Για παράδειγμα, το να γεννηθεί κανείς σε μια χώρα της Αφρικής που πλήττεται από συνεχόμενη ξηρασία είναι πολύ διαφορετικό από το να γεννηθεί στην Ευρώπη, ακόμα και για τα μέσα που διαθέτει η κάθε χώρα για

να αντιμετωπίσει τα περιβαλλοντικά της προβλήματα. Επιπλέον, σύμφωνα με την *αρχή της διαφοράς* θα υποστηρίζαμε αντίστοιχα ότι οι ανισότητες που δημιουργούνται λόγω του διαφορετικού ρυθμού ανάπτυξης των κοινωνιών ανά τον κόσμο θα είναι θεμιτές αρκεί να βελτιώνουν και τη θέση της πιο αδύναμης κοινωνίας. Κατά συνέπεια, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής των δυτικών κοινωνιών, που επιδιώκει ολοένα και περισσότερο κέρδος, δεν θα πρέπει να αποτελεί παράγοντα άμεσης περιβαλλοντικής υποβάθμισης των πιο φτωχών αγροτικών κοινωνιών, αλλά επιπλέον θα πρέπει να βελτιώνει τη θέση τους. Αυτό δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι μπορεί να εξαγοράζει ένα πλούσιο κράτος ή μια πλούσια πολυεθνική εταιρεία τις αρνητικές περιβαλλοντικές συνέπειες που προκαλεί σε μια τοπική κοινωνία με αντάλλαγμα οικονομικά πλεονεκτήματα.

Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε την εφαρμογή πρακτικών που έχουν σχέση με το περιβάλλον στην παγκόσμια πολιτική σκηνή, στην οποία κυριαρχεί η νεοφιλελεύθερη πολιτική ιδεολογία και ο επεκτατικός καπιταλισμός, παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την κοινωνική αδικία και την ανάγκη για μια θεωρία δικαιοσύνης σε σχέση με τα περιβαλλοντικά αγαθά.

Έπειτα, θα αναφερθούμε στα ηθικά κριτήρια για την αναζήτηση κατάλληλων αρχών παγκόσμιας δικαιοσύνης. Θα παρουσιάσουμε ορισμένες θεωρητικές ηθικές προσεγγίσεις προς αυτήν την κατεύθυνση και τέλος, θα αναλύσουμε το ζήτημα της διαγενεακής δικαιοσύνης, διότι το ζήτημα του περιβάλλοντος τέθηκε με όρους που αφορούν στο τι θα συμβεί μελλοντικά στην ανθρωπότητα.

1. Το Πρόβλημα του Περιβάλλοντος:

Ο όρος «Περιβάλλον» αποτελεί, θα μπορούσαμε να πούμε, με μία ευρεία έννοια, τη νοητική πρόσληψη του φυσικού μας κόσμου. Δηλαδή το πως αντιλαμβανόμαστε και νοηματοδοτούμε το φυσικό κόσμο που μας περιβάλλει. Όταν λέμε «φυσικός κόσμος» εννοούμε όλα εκείνα τα στοιχεία της φύσης, έμβια ή μη, που προϋπήρχαν του ανθρώπινου είδους, συνυπάρχουν μ' αυτό από τη στιγμή που εμφανίστηκε ως μέρος αυτού του κόσμου και ορίζουν τους όρους της ύπαρξής του. Για παράδειγμα, η ατμόσφαιρα, τα δάση, η θάλασσα, τα ζώα και άλλα. Ο άνθρωπος ως μέρος του φυσικού κόσμου κατάφερε να κυριαρχήσει σ' αυτόν μέσα από την εξέλιξή του και να θεμελιώσει μία σχέση αλληλεπίδρασης.

Τα τελευταία 50 χρόνια, το περιβάλλον τέθηκε ως επιτακτικό θέμα συζήτησης λόγω των κινδύνων που ελλοχεύουν από τη ραγδαία ανάπτυξη του εκβιομηχανισμένου κόσμου. Η μελέτη του λοιπόν, έγινε πιο συγκεκριμένη και άμεσα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη δραστηριότητα σε διάφορους τομείς της οικονομίας (βιομηχανία, γεωργία, ενέργεια). Για να ορίσουμε το περιβαλλοντικό αγαθό, θα λέγαμε ότι συνιστά όλα εκείνα τα οφέλη που μπορεί να αποκομίσει ο άνθρωπος από τη φύση ελεύθερα, χωρίς χρηματικό αντάλλαγμα και τα οποία είναι αναγκαία για τους όρους της ύπαρξής του και της δραστηριότητάς του. Τα περιβαλλοντικά αγαθά είναι δημόσια αγαθά, δηλαδή το κόστος επέκτασης της προσφοράς τους σε ένα επιπλέον άτομο είναι μηδέν (δεν είναι δηλαδή αποτέλεσμα παραγωγικής διαδικασίας) και από την κατανάλωσή τους είναι αδύνατον να αποκλειστούν άτομα (Samuelson, Nordhaus 2000, σελ. 138-139). Ενώ, όταν συζητάμε για περιβαλλοντικούς κινδύνους εννοούμε τη βλάβη που συντελείται στα περιβαλλοντικά αγαθά και η οποία βραχυπρόθεσμα ή/και μακροπρόθεσμα θα οδηγήσει σε μη φυσιολογική αλλαγή στα στοιχεία που συνθέτουν το φυσικό μας κόσμο, τα λεγόμενα *οικοσυστήματα*, κατά την περιβαλλοντική επιστήμη. Το οικοσύστημα ορίζεται ως ένα δυναμικό, σύνθετο σύνολο από φυτά, ζώα, μικρο-οργανισμούς και το ανόργανο περιβάλλον, τα οποία βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και λειτουργούν σαν μία μονάδα εντός ενός συγκεκριμένου χώρου. Παραδείγματα οικοσυστημάτων είναι το δάσος, μια λίμνη, ένα έλος και

άλλα. Επειδή κανένας οργανισμός δεν μπορεί να ζήσει χωριστά από το περιβάλλον του ή από την αλληλεπίδραση με τα άλλα είδη, τα οικοσυστήματα είναι υπεύθυνα για τη βιώσιμη ζωή στον πλανήτη μας (Wright 2008, σελ. 29) Ο περιβαλλοντικός κίνδυνος σήμερα ως έννοια έχει συνδεθεί με την απειλή της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας από τη μη βιώσιμη διαχείριση των οικοσυστημάτων, την απειλή της διατάραξης της «ισορροπίας» στη φύση. Με την ιδέα της «ισορροπίας στη φύση» νοείται ότι τα φυσικά συστήματα διατηρούνται μέσα στο χρόνο, μέσα από *φυσική τους διαδοχή* (οι αλλαγές που γίνονται στα είδη μέσα στον χρόνο, η εξέλιξή τους) ή την προσαρμογή τους μετά από μία διατάραξη της σταθερής πορείας τους, παρέχοντας εν τέλει μία σταθερότητα συνολικά στη βιωσιμότητα του περιβάλλοντος (Wright 2008, σελ. 102). Επομένως, όταν αναφερόμαστε στους περιβαλλοντικούς κινδύνους που αντιμετωπίζει σήμερα η ανθρωπότητα εννοούμε τις μη φυσιολογικές αλλαγές στα οικοσυστήματα, που είναι αποτέλεσμα της ανθρωπογενούς παρέμβασης και οι επιπτώσεις τους θα είναι μη αναστρέψιμες για την ανθρώπινη ζωή και δραστηριότητα.

Το πρόβλημα των περιβαλλοντικών κινδύνων τέθηκε για πρώτη φορά έξω από το επιστημονικό πεδίο, με τα οικολογικά κινήματα στα τέλη της δεκαετίας του '60 και τη δεκαετία του '70 στο δυτικό κόσμο. Χαρακτηρίστηκαν μαζί με άλλα ως οι εκφραστές των μεταϋλιστικών αιτημάτων μιας εποχής υψηλής οικονομικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τη θεωρία του μεταϋλισμού του Inglehart, αυτά τα νέα κινήματα ήταν το αποτέλεσμα της ενηλικίωσης μιας μεταπολεμικής γενιάς, η οποία αφού είχε μεγαλώσει σε συνθήκες οικονομικής ευμάρειας και ειρήνης, επιζητούσε να καλύψει τις ανώτερες, μεταϋλιστικές ανάγκες της (Μποτετζάγιας, Καραμίχας 2008, σελ. 88). Άρα αναφερόμαστε σε αιτήματα που συνδέονται με το σύγχρονο τρόπο ζωής και τις βλαβερές συνέπειές του.

Για να συγκεκριμενοποιήσουμε ορισμένα από αυτά τα προβλήματα θα κάνουμε μία συνοπτική αναφορά στο περιεχόμενό τους. Η κλιματική αλλαγή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το πιο πολυσυζητημένο θέμα τα τελευταία χρόνια με διεθνή προσανατολισμό για την αντιμετώπισή της. Η επιστημονική ομάδα που συγκροτήθηκε από τον Παγκόσμιο Μετεωρολογικό Οργανισμό και το Περιβαλλοντικό Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών τον Νοέμβριο του 1988, το λεγόμενο Διακυβερνητικό Πάνελ για την Κλιματική Αλλαγή (I.P.C.C.)

ή Διακυβερνητική Επιτροπή για την Κλιματική Αλλαγή, με σκοπό τη διερεύνηση της αλλαγής του κλίματος και τις επιπτώσεις της, δημοσιεύει σε τακτά χρονικά διαστήματα επιστημονικές μελέτες σχετικά με το κλίμα, καταδεικνύοντας πως η ανθρωπογενής δραστηριότητα έχει επιδράσει αρνητικά στο κλίμα, με αποτέλεσμα η ραγδαία αλλαγή του να αποτελεί επικείμενο κίνδυνο για την ανθρωπότητα. Αυτή είναι η κυρίαρχη άποψη, η οποία έχει αμφισβητηθεί από άλλες πλευρές, αλλά αυτό δεν έχει πλήξει μέχρι τώρα το κύρος της.

Σύμφωνα με τον Giddens (2008), οι «τάσεις» που επικρατούν σήμερα σχετικά με το τι συμβαίνει με την κλιματική αλλαγή, είναι οι εξής:

Πρώτον, υπάρχουν οι *σκεπτικιστές* της κλιματικής αλλαγής, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι η υπερθέρμανση του πλανήτη σήμερα δεν είναι προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας. Διακυμάνσεις στο κλίμα συμβαίνουν από φυσικές αιτίες και είναι συνεχές χαρακτηριστικό της ιστορίας του κόσμου. Η τρέχουσα, λοιπόν, κατάσταση δεν διαφέρει.

Άλλοι σκεπτικιστές δέχονται ότι η κλιματική αλλαγή συμβαίνει και ότι έχει προκληθεί από την ανθρώπινη δραστηριότητα, αλλά υποστηρίζουν ότι η απειλή που παρουσιάζεται είναι προϊόν υπερβολής. Γι' αυτούς, άλλα προβλήματα παγκόσμια, όπως η φτώχεια, το AIDS ή η πιθανή εξάπλωση των πυρηνικών όπλων, είναι περισσότερο ανησυχητικά και αποτελούν πιο πειστικούς κινδύνους απ' ότι η κλιματική αλλαγή. Οι σκεπτικιστές, όμως, έχουν μειωθεί αριθμητικά τα πρόσφατα χρόνια, καθώς η επιστήμη της κλιματικής αλλαγής έχει προοδεύσει, αλλά ακόμα έχουν μία μη αμελητέα δύναμη.

Δεύτερον, υπάρχει η κυρίαρχη άποψη για την κλιματική αλλαγή, αντιπροσωπευμένη κυρίως από τις δημοσιεύσεις του Διακυβερνητικού Πάνελ για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC). Όπως προαναφέραμε, κορυφαίοι επιστήμονες έχουν συγκεντρωθεί, μελετώντας επιστημονικά δεδομένα, ισχυριζόμενοι ότι η κλιματική αλλαγή συμβαίνει λόγω των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, γι' αυτό πρέπει να ληφθούν μέτρα για να αποφευχθεί το χειρότερο σενάριο.

Τρίτον, υπάρχουν οι λεγόμενοι *ριζοσπαστικοί*, οι οποίοι δέχονται ότι η κλιματική αλλαγή συμβαίνει και είναι αποτέλεσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, αλλά δεν μπορούμε να αντιστρέψουμε τα πράγματα, οπότε

θα πρέπει οι ενέργειές μας να στραφούν στο να μπορέσουμε να προσαρμοστούμε και να τα καταφέρουμε στα νέα δεδομένα που έρχονται (Giddens 2008, σελ. 2-19).

Σήμερα, κυριαρχεί, όπως είπαμε, η άποψη της IPCC, η οποία συνεχώς φέρνει στη δημοσιότητα νέα επιστημονικά δεδομένα, που αποδεικνύουν την σημαντική αλλαγή του κλίματος λόγω των ανθρωπογενών δραστηριοτήτων. Οι παρατηρήσεις του κλιματικού συστήματος έχουν βασιστεί σε απευθείας μετρήσεις και σε ελέγχους εξ αποστάσεως από δορυφόρους και άλλες πλατφόρμες. Οι παγκοσμίου κλίμακας παρατηρήσεις της θερμοκρασίας και άλλων μεταβλητών με τη χρήση οργάνων άρχισαν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Όμως, από τη δεκαετία του '50 και ύστερα έχουμε την επιστημονική δυνατότητα πιο εξειδικευμένης παρατήρησης και προσομοίωσης του παρελθόντος, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί ότι η υπερθέρμανση του πλανήτη είναι γεγονός και είναι ταχύτερη απ' ό,τι ο φυσιολογικός κύκλος αλλαγής του κλίματος. Αυτό συμβαίνει λόγω της εκβιομηχάνισης του δυτικού κόσμου και την εκπομπή ρύπων σε μεγάλη ποσότητα, ιδίως CO₂. Τα κρίσιμα σημεία των αλλαγών αυτών είναι η υπερθέρμανση της ατμόσφαιρας και των ωκεανών, το λιώσιμο των πάγων, η άνοδος της στάθμης της θάλασσας και η αύξηση των συγκεντρώσεων «των αερίων του θερμοκηπίου» στην ατμόσφαιρα. (IPCC 2013: Summary for Policymakers, In Climate Change 2013).

Το πρωτόκολλο του Κιότο, το οποίο υπογράφηκε από τα κράτη-μέλη τον Δεκέμβριο του 1997 στο Κιότο, κυρώθηκε από τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. το 2002 (στην Ελλάδα με τον Ν. 3017/2002) και τέθηκε σε ισχύ το 2005, είναι μία συμφωνία που επιτεύχθηκε εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη σύμβαση-πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την αλλαγή του κλίματος και την από κοινού ανταπόκριση στις αντιστοίχως αναλαμβανόμενες υποχρεώσεις. Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο, η ΕΕ και τα κράτη-μέλη της είχαν υποχρέωση συνολικής μείωσης των εκπομπών κατά 8% για την περίοδο 2008-2012 σε σύγκριση με τις εκπομπές του έτους βάσης (1990). Επίσης, τα ανεπτυγμένα κράτη έχουν τη δέσμευση να μειώσουν τις συνολικές τους εκπομπές κατά τουλάχιστον 5%. Ο στόχος αυτός αναφέρεται σε έξι αέρια (διοξείδιο του άνθρακα, μεθάνιο, υποξείδιο του αζώτου, υδροφθοράνθρακες, πλήρως φθοριομένοι υδρογονάνθρακες και εξαφθοριούχο θείο). Το Πρωτόκολλο του

Κιότο δίνει τη δυνατότητα της εκπλήρωσης μέρους των υποχρεώσεων των κρατών μέσω τριών ευέλικτων μηχανισμών: από κοινού εφαρμογή, μηχανισμός "καθαρής" ανάπτυξης και εμπόριο εκπομπών. Έτσι εγκαθιδρύθηκε και το περιβόητο «Χρηματιστήριο αέριων ρύπων», που δίνει τη δυνατότητα στις πιο πλούσιες χώρες να αγοράζουν τα δικαιώματα ρύπων από τις φτωχότερες, έτσι ώστε να διατηρήσουν τον ρυθμό ανάπτυξής τους χωρίς επιπτώσεις (<http://www.ypeka.gr/?tabid=443>). Ένας μηχανισμός της καπιταλιστικής αγοράς που βρίσκει εφαρμογή και στην ατμοσφαιρική ρύπανση.

Μεγάλο μέρος της ευθύνης της μόλυνσης της ατμόσφαιρας αποδίδεται στην παραγωγή ενέργειας με την καύση υδρογονανθράκων. Τα λεγόμενα ορυκτά καύσιμα, όπως πετρέλαιο, φυσικό αέριο και κάρβουνο χρησιμοποιούνται παγκοσμίως για την παραγωγή ενέργειας σε μονάδες παραγωγής. Κυρίως το πετρέλαιο και το κάρβουνο κατά την καύση τους απελευθερώνουν μεγάλες ποσότητες διοξειδίου του άνθρακα και άλλες επιβλαβείς ουσίες που ευθύνονται για τη μόλυνση του περιβάλλοντος. Παρόλο που τα τελευταία χρόνια αναπτύσσονται νέες μορφές ενέργειας, οι λεγόμενες ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (Α.Π.Ε.) όπως ηλιακή, αιολική, υδραυλική, γεωθερμική και άλλες, δεν μπορούμε να απεξαρτηθούμε από τα ορυκτά καύσιμα. Αυτό που εφαρμόζεται είναι να χρησιμοποιούνται παράλληλα οι ΑΠΕ με τις συμβατικές μορφές ενέργειας.

Τέλος, ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα είναι η αποψίλωση των δασών. Τα δάση, παγκοσμίως καλύπτουν 42 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα, που αντιστοιχούν περίπου στο 30% της επιφάνειας του πλανήτη. Η φωτοσύνθεση των δένδρων δεσμεύει μεγάλες ποσότητες διοξειδίου του άνθρακα (CO₂) από την ατμόσφαιρα. Συγκεκριμένα τα δασικά δέντρα είναι η μεγαλύτερη σε διαστάσεις φυτική μορφή ζωής στον πλανήτη και αποθηκεύουν μεγάλες ποσότητες άνθρακα ανά μονάδα επιφάνειας. Η αξία αυτής της λειτουργίας τους ως προς το κλίμα είναι ότι δρουν ως ρυθμιστές του φαινομένου του θερμοκηπίου. Επίσης, τα δάση διαθέτουν προσαρμοστικότητα και μπορούν να αντέξουν στις αλλαγές του κλίματος και να αμβλύνουν τις συνέπειες του φαινομένου, όπως προαναφέραμε, δεσμεύοντας CO₂ από την ατμόσφαιρα. Δυστυχώς, η συνεχής αποψίλωσή τους για να μετατραπεί το έδαφος σε καλλιεργήσιμη γη ή λόγω της παράνομης υλοτομίας ή λόγω δημοσίων

επενδυτικών έργων εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για την αλλαγή του κλίματος. Σε παγκόσμιο επίπεδο, ο περιορισμός της αποψίλωσης των δασών με την αειφόρο εκμετάλλευση του ξύλου και της βιομάζας αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής (WWF Ελλάς 2012, σελ. 127-155).

Η υποχρέωση να προστατεύσουμε το περιβάλλον δικαιολογείται με βάση ένα αίτημα συλλογικής ευθύνης σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον, δηλαδή με βάση την ηθική αρχή αυτού που οφείλουμε στους άλλους ώστε να μην τους προκαλούμε συστηματική ή ανώφελη βλάβη και να μην καταστρέφουμε όρους αναγκαίους για την ύπαρξή τους και την πράξη τους. Είναι θέμα δικαιοσύνης προς παρόντα και μέλλοντα πρόσωπα το να μην υπονομεύουμε τις συνθήκες που είναι αναγκαίες για την επιβίωση και τη δραστηριότητά τους (Τσινόρεμα 2013, σελ. 393).

Το ζήτημα του περιβάλλοντος λοιπόν, τίθεται ως ένα οικουμενικό πρόβλημα, το οποίο κατά συνέπεια αξιώνει και οικουμενική μέριμνα για την επίλυσή του. Όμως, το πώς φτάσαμε ως εδώ δεν είναι αποτέλεσμα ίσου μεριδίου ευθύνης των διαφορετικών κοινωνιών ανά τον κόσμο. Οι ανεπτυγμένες χώρες, οι οποίες αναπτύχθηκαν με βάση το μοντέλο της βιομηχανικής καπιταλιστικής εξέλιξης είναι οι κύριοι υπεύθυνοι της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Οι φτωχές χώρες όμως, είναι αυτές που πλήττονται περισσότερο από τις επιπτώσεις της και αυτό διότι δεν διαθέτουν την κατάλληλη τεχνολογία και τους θεσμούς, ώστε να μετριάσουν αυτές τις συνέπειες. Για παράδειγμα, η μετεγκατάσταση των βιομηχανιών του δυτικού κόσμου σε χώρες του Τρίτου Κόσμου λόγω μείωσης του κόστους παραγωγής, η οποία συμπεριλαμβάνει και την έλλειψη προστασίας των περιβαλλοντικών αγαθών, έχει οδηγήσει στις λεγόμενες *εξωτερικές αντιοικονομίες* (όρος από την πολιτική οικονομία, αλλιώς εξωτερικές επιβαρύνσεις), δηλαδή σε μετακύληση του κόστους από την παραγωγική διαδικασία στο εξωτερικό περιβάλλον και τους κατοίκους της γύρω περιοχής (Samuelson, Nordhaus 2000, σελ. 791-792)

Στη σημερινή συγκυρία, όπου το πρόβλημα του περιβάλλοντος έχει τεθεί ψηλά στην πολιτική ατζέντα των δυτικών χωρών, υπάρχει η απαίτηση να παρθούν συλλογικά μέτρα αντιμετώπισης του προβλήματος απ' όλα τα κράτη. Οι ανεπτυγμένες χώρες όμως, έχουν ωφεληθεί τόσα χρόνια από τη χρήση

των φυσικών πόρων σε βαθμό που δεν ήταν οικολογικά βιώσιμος. Αυτό σημαίνει ότι έχουν ένα «οικολογικό χρέος» απέναντι στις υπόλοιπες κοινωνίες του κόσμου, επειδή απέσπασαν πόρους από τη φύση με ρυθμό γρηγορότερο απ' αυτόν που μπορούσαν φυσιολογικά να ανανεωθούν ή προκάλεσαν εκπομπές ρυπαντικών ουσιών με ρυθμό γρηγορότερο απ' ότι μπορούσαν να απορροφηθούν, με επιπτώσεις σε όλο τον πλανήτη. Η έννοια του «οικολογικού χρέους» λοιπόν γίνεται κατανοητή μέσα από τον ισχυρισμό ότι υπάρχει μία άδικη διανομή των δικαιωμάτων πάνω στους φυσικούς πόρους του πλανήτη (Hayward 2009, σελ. 283).

Το καθήκον λοιπόν που γεννιέται για να είναι βιώσιμη η ανάπτυξη είναι να τεθούν όρια στα κριτήρια του τρόπου ζωής των δυτικών κοινωνιών. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αλλάξουν τα καταναλωτικά πρότυπα και ο τρόπος της παραγωγικής διαδικασίας. Τέτοιου είδους απαιτήσεις είναι όμως ενάντια στις φιλελεύθερες αρχές της Δύσης. Εναλλακτικά λοιπόν, τα ανεπτυγμένα κράτη θέτουν όρους στην εκβιομηχάνιση των αναπτυσσόμενων κρατών. Θεωρούν ότι θα πρέπει να παραιτηθούν από το μη βιώσιμο παραδοσιακό δυτικό μοντέλο ανάπτυξης και να αναζητήσουν ένα εναλλακτικό μοντέλο «φιλικό προς το περιβάλλον». Από την άλλη όμως, τα αναπτυσσόμενα κράτη υποστηρίζουν ότι έχουν το δικαίωμα κι αυτά να αναπτυχθούν και ότι δεν είναι αποκλειστικό δικαίωμα των δυτικών χωρών το υψηλό βιοτικό τους επίπεδο (Langhelle 2000, σελ. 312). Η Δύση αναπτύχθηκε και συνεχίζει να αναπτύσσεται, μετακύλησε το περιβαλλοντικό κόστος σε όλο τον πλανήτη και τώρα θέτει όρια στους υπόλοιπους για την προστασία του περιβάλλοντος.

Αυτή η παγκόσμια αλληλεξάρτηση σε σχέση με το αίτημα για τη βιωσιμότητα του περιβάλλοντος δεν υπονοεί απαραίτητα μία δίκαιη διανομή των φυσικών πόρων ούτε ότι τα επίπεδα ζωής, τα lifestyles και η κατανάλωση θα πρέπει να είναι ίσα παντού. Αυτό που αξιώνει είναι ένα ίσο μερίδιο των φυσικών πόρων, σύμφωνα με την αρχή της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας (Langhelle 2000, σελ. 312-313).

Η αλληλεξάρτηση των κρατών σε παγκόσμιο επίπεδο με επίκεντρο την οικονομία της αγοράς, η επονομαζόμενη *παγκοσμιοποίηση*, έχει μεταβάλλει την παραδοσιακή πολιτική του έθνους-κράτους σε μία διεθνική πολιτική δραστηριότητα μέσω διακρατικών οργανισμών, διεθνών ενώσεων και εν τέλει θεσμών, που αντιμετωπίζουν τον κόσμο μας ως ενιαίο. Το καπιταλιστικό

σύστημα εγκαινιάζει μια διαφορετική τάξη πραγμάτων βασιζόμενη στην παγκόσμια οικονομική δραστηριότητα, που διαδέχθηκε την προγενέστερη πολιτική τάξη πραγμάτων. Ενώ οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις είναι οι κυρίαρχοι παράγοντες στην παγκόσμια οικονομία, στο πολιτικό πεδίο τα έθνη-κράτη συνεχίζουν να είναι οι «πρωταγωνιστές» συνάπτοντας σχέσεις με άλλα κράτη ή συμμαχίες, με σκοπό την προαγωγή των *εθνικών* τους *συμφερόντων*. Έχουν «απομονώσει» το οικονομικό στοιχείο από το πολιτικό, επιτρέποντας έτσι την ελεύθερη παγκόσμια δραστηριότητα των καπιταλιστικών επιχειρήσεων και λειτουργούν ως «δρώντες» που διαφυλάττουν τα εδαφικά τους δικαιώματα, ενδιαφέρονται για την καλλιέργεια των εθνικών τους πολιτισμών και έχουν στρατηγικές γεωπολιτικές εμπλοκές με άλλα κράτη ή συμμαχίες κρατών. Η εξέλιξη αυτής τη παγκόσμιας τάξης πραγμάτων μεταξύ άλλων επηρέασε και τον γενικό χαρακτήρα της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον. Ακόμη και σε κράτη που παραμένουν αγροτικά, η μοντέρνα τεχνολογία μετέβαλλε τις προϋπάρχουσες σχέσεις μεταξύ της ανθρώπινης κοινωνικής οργάνωσης και του περιβάλλοντος. Έτσι οδηγηθήκαμε σε «έναν κόσμο», όπου υπάρχουν ενεργές ή δυνητικές οικολογικές αλλαγές με βλαβερές συνέπειες που θίγουν το σύνολο του πλανήτη (Giddens 2001, σελ. 86-100). Το σύγχρονο πολιτικό ζήτημα του περιβάλλοντος τίθεται λοιπόν, στα πλαίσια μιας οικουμενικής πολιτικής συζήτησης και προσπάθειας εξεύρεσης λύσεων με την αναζήτηση κατάλληλων αρχών δικαιοσύνης παγκόσμιας εμβέλειας.

Το πρόβλημα του περιβάλλοντος, εκτός από τις επιπτώσεις στην υγεία μας και γενικότερα στη ζωή στον πλανήτη μας, εγείρει και ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης υπό την έννοια της ακριβοδίκαιης διανομής δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, εντός ενός πλαισίου που ορίζεται ως το συνεργατικό εγχείρημα μιας κοινωνίας που παράγει συνολικά πλούτο (Κουκουζέλης 2013, σελ. 460). Μιας παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας εδώ, που τα μέρη της συμμετέχουν άνισα στην συνολική παραγωγή πλούτου.

Η ιδέα της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας είναι «ανατρεπτική» ως προς την κλασσική ιδέα της κοινωνίας ως ένα οριοθετημένο σύστημα στον χώρο και στον χρόνο. Σύμφωνα με τον Giddens (2001), το εννοιολογικό πλαίσιο της χωροχρονικής αποστασιοποίησης στρέφει την προσοχή στις πολυσύνθετες σχέσεις ανάμεσα σε επιτόπια συμμετοχή (συμπαρουσία) και εξ αποστάσεως

αλληλεπίδραση (σχέση παρουσίας-απουσίας). Στη σύγχρονη εποχή, το επίπεδο της χωροχρονικής αποστασιοποίησης είναι πολύ μεγαλύτερο σε σχέση με το παρελθόν και οι σχέσεις μεταξύ επιτόπιων και απομακρυσμένων κοινωνικών μορφών ή συμβάντων «επεκτείνονται» αντιστοίχως. Πρόκειται για μία διαλεκτική διαδικασία, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την άμεση αλληλεπίδραση στις ζωές των ανθρώπων οπουδήποτε στον πλανήτη (Giddens 2001, σελ. 84-85).

Τα ζητήματα διανεμητικής δικαιοσύνης που προκύπτουν, αφορούν στο πώς πρέπει να μοιραστούν τα περιβαλλοντικά αγαθά ή τα περιβαλλοντικά βάρη σε σχέση με τις παγκόσμιες πολιτικές αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών κινδύνων. Εάν η περιβαλλοντική δικαιοσύνη επιτάσσει την ίση πρόσβαση σε ένα υγιές περιβάλλον όπου να μπορούν να ζουν, να μορφώνονται, να εργάζονται όλοι, τότε περιβαλλοντική αδικία υπάρχει όταν μέλη ορισμένων πληθυσμών υφίστανται βλάβη δυσανάλογη από περιβαλλοντικούς κινδύνους ή καταστροφές, σε τοπικό ή περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο, όταν υποφέρουν δυσανάλογα από παραβιάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους ως αποτέλεσμα περιβαλλοντικών παραγόντων ή στερούνται την πρόσβαση σε φυσικούς πόρους λόγω της περιβαλλοντικής υποβάθμισης ή στερούνται την πληροφόρηση για τους περιβαλλοντικούς κινδύνους (Τσινόρεμα 2013, σελ. 401).

Σύμφωνα με τον Ρωλς, πολλά διαφορετικά είδη πραγμάτων χαρακτηρίζονται ως δίκαια ή άδικα, εκτός από τους νόμους, τους θεσμούς και τα κοινωνικά συστήματα, καθώς και υπάρχουν πολλά είδη δικαιοσύνης. Στο θέμα που μας ενδιαφέρει, η κοινωνική δικαιοσύνη είναι το πρωταρχικό ζήτημα. Η κοινωνική δικαιοσύνη αναφέρεται σε θεσμούς, που χαρακτηρίζονται δίκαιοι ή άδικοι ανάλογα με τον τρόπο απονομής βασικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων ανάμεσα στα πρόσωπα μιας κοινωνίας. Υπάρχουν πολλές διαφορετικές θεωρίες δικαιοσύνης, όπου η καθεμία φέρει και μία διαφορετική ηθική αντίληψη που την ορίζει.

Το αίτημα της προστασίας του περιβάλλοντος, εκτός από κοινωνικο-πολιτικό, είναι και ηθικό από τη σκοπιά του πώς νοηματοδοτεί ο άνθρωπος τη σχέση του με το περιβάλλον. Η σχέση ανθρώπου–περιβάλλοντος μπορεί να ειπωθεί είτε μέσα από το πρίσμα του ανθρωποκεντρισμού ή του οικοκεντρισμού. Στην πρώτη περίπτωση, η κοσμοθεώρηση που

διαμορφώνουν οι άνθρωποι για τη φύση είναι η “φύση για τον άνθρωπο”, ως εργαλείο ή μέσο που εξυπηρετεί την ύπαρξή του και τη δραστηριότητά του. Στην περίπτωση του οικοκεντρισμού αποδίδονται εγγενή αξιακά χαρακτηριστικά στον φυσικό μας κόσμο, εξαιτίας των οποίων χρήζει το σεβασμό και την προστασία μας. Το επιχείρημα αυτού του τύπου προσέγγισης είναι ότι τα μέρη που αποτελούν το φυσικό μας κόσμο, όπως τα οικοσυστήματα για παράδειγμα, λειτουργούν ως μέρη ενός σύνθετου όλου που πρέπει να διατηρηθούν για να μην διαταραχθεί η φυσική τάξη πραγμάτων, η οποία εξ ορισμού βρίσκεται σε ισορροπία. Το σύμπαν, ο κόσμος μας, ως υποσύνολο μιας απέραντης οργανωτικής δομής βρίσκεται σε φυσική αρμονία και γι' αυτό οφείλει ο άνθρωπος να τον σέβεται και να τον προστατεύει. Πρόκειται για μία ολιστική προσέγγιση και πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για έναν περιβαλλοντικό ολισμό (Τσινόρεμα 2013, σελ. 382-383).

Όταν αναφερόμαστε σε ηθική σκοπιά, τότε μια έννοια «ανθρωποκεντρισμού» είναι αναπόφευκτη, διότι όλες οι μορφές ηθικής απευθύνονται σε δρώντα υποκείμενα, σε όντα που μπορούν να συλλογιστούν τι να πράξουν και πως να το πράξουν, σε όντα δηλαδή με ικανότητα συνειδητής πράξης και αυτοπροσδιορισμού. Κατά συνέπεια και η περιβαλλοντική ηθική είναι, κατ' αυτήν την έννοια, ανθρωποκεντρική. Απευθύνεται σε ανθρώπους ως φορείς πράξεων (Τσινόρεμα 2013, σελ. 390).

Λέχθηκε παραπάνω ότι μια θεωρία δικαιοσύνης φέρει μία ηθική αντίληψη που την ορίζει. Η κλασική ωφελιμιστική προσέγγιση στην περιβαλλοντική ηθική συνέβαλε στη διεύρυνση της ηθικής θεώρησης προς όλα τα όντα που αισθάνονται ευχαρίστηση και πόνο, καθιστώντας την αισθητικότητα κριτήριο της ηθικότητας και προβάλλοντας το ηθικό πρόταγμα της ίσης θεώρησης της ευημερίας όλων των όντων με ικανότητα για εμπειρία ευημερίας και του αντιθέτου της. Το κριτήριο όμως της ευχαρίστησης ή πόνου (ή η ικανοποίηση προτιμήσεων) εκ μέρους ενός οργανισμού με αισθητικότητα είναι, καταρχάς, ευάλωτο στο πρόβλημα ότι η ευχαρίστηση δεν είναι το μόνο πράγμα που έχει νόημα και επομένως το μόνο πράγμα που αξίζει τον σεβασμό μας. Πολλά από τα πράγματα που έχουν αξία για τα όντα με αισθητικότητα δεν είναι μορφές ευχαρίστησης ή προτίμησης. Από την άλλη, οτιδήποτε δεν έχει αισθητική φύση, δηλαδή δεν μπορεί να χαίρεται ή να υποφέρει, όπως ορισμένα βιολογικά είδη, δεν έχει αξία και δεν αξίζει την προστασία μας παρά

μόνον δευτερογενώς, ως μέσο για την απόλαυση ή την ευημερία όντων που έχουν την ικανότητα του συναισθάνεσθαι (Τσινόρεμα 2013, σελ. 388). Ο ωφελιμισμός δίνει μία μονοδιάστατη ηθική προσέγγιση στο ευρύτερο θέμα του περιβάλλοντος, η οποία δεν συνάδει με τη διαίσθησή μας ότι αξίζουν κι άλλα πράγματα πέρα απ' αυτά που νιώθουν πόνο ή ευτυχία.

Επιπλέον, σύμφωνα με την αθροιστική αρχή του ωφελιμισμού κατά την οποία καταλήγουμε στην εκτίμηση των συνεπειών των πράξεων αθροίζοντας όλες τις ωφέλειες για όλα τα όντα που εμπλέκονται, η πολύ μεγαλύτερη ευημερία ή ευτυχία ορισμένων ενδέχεται να επιτυγχάνεται με τη δυστυχία κάποιων άλλων. Ορισμένες συνέπειες που συμβάλλουν σε πολύ μεγαλύτερη ευτυχία για κάποιες ζωές και επηρεάζουν σημαντικά τον δείκτη της συνολικής ευημερίας, όπως π.χ. η υπερκατανάλωση στον αναπτυγμένο κόσμο ή η ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη στον αναπτυσσόμενο, μπορεί να έχουν υψηλότερο κόστος για το περιβάλλον, όπως η καταστροφή ενός δάσους, αλλά και στις ανθρώπινες κοινωνίες να έχουν παρούσες επιπτώσεις στις φτωχότερες χώρες και μελλοντικές σε όλο τον πλανήτη. Ο ωφελιμισμός τα ανάγει όλα σε μία αξία, στη μεγιστοποίηση της συνολικής ευημερίας, με αποτέλεσμα να αδυνατεί να αποφύγει συμπεράσματα που εκτιμούμε ως ηθικά απαράδεκτα ή κατακριτέα (Τσινόρεμα 2013, σελ. 388).

Η θεωρία δικαιοσύνης του Ρωλς, η οποία ήρθε ως απάντηση στα «τρωτά σημεία» της ηθικής του ωφελιμισμού, ορίζει τη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία και εισάγει ηθικές αρχές που έλειπαν από την προηγούμενη θεωρία. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί δύο βασικά κατασκευαστικά εργαλεία, την «πρωταρχική θέση» κατά την οποία τα ίδια τα άτομα λειτουργούν ως νομοθέτες και το «πέπλο της άγνοιας» με σκοπό να αποφευχθεί οτιδήποτε θα οδηγούσε τα άτομα να φτιάξουν μια κοινωνία στα μέτρα τους. Στην υποτιθέμενη πρωταρχική θέση τα άτομα ως ορθολογικά και έλλογα επιλέγουν αρχές που να συμφωνούν όλοι. Η κοινωνία είναι ένα συνεργατικό εγχείρημα, δηλαδή έχουμε ανάγκη τους άλλους για να παράγουμε πλούτο, αλλά και έχουμε αξιώσεις για το κοινωνικό προϊόν που παράγεται. Το αντίθετο του «συνεργατικού εγχειρήματος» είναι να ήμασταν εκτός κοινωνίας. Με το «πέπλο της άγνοιας», ο καθένας δεν γνωρίζει ούτε την κοινωνική του κατάσταση ούτε τα χαρίσματά του ούτε οτιδήποτε θα τον έκανε να επιλέξει αρχές προς το προσωπικό του συμφέρον. Ο Ρωλς αντιλαμβάνεται τα φυσικά

χαρακτηριστικά του ατόμου ως κοινό αποθεματικό της κοινωνίας και θεωρεί ότι «δεν έχουμε κάνει κάτι για να τα αξίζουμε». Απορρίπτει λοιπόν τη λοκιανή προσέγγιση υποστηρίζοντας ότι δεν είμαστε ιδιοκτήτες του εαυτού μας. Συντάσσεται με τον Καντ ξεχωρίζοντας δύο ιδιότητες στα πρόσωπα: ένα αίσθημα δικαιοσύνης και την ικανότητα να διαμορφώνουν αντιλήψεις αγαθού (σχέδια ζωής). Οι ηθικές αρχές του αρχικά διαφαίνονται στο προφίλ των προσώπων που προτάσσει: μεγιστοποιητές του ορθολογικού τους συμφέροντος (rational), έλλογοι (reasonable), δηλαδή αυτό που θα αποδεχτώ να είναι λογικό να το αποδεχτεί και ο άλλος και επίσης αμοιβαία αδιάφοροι, με την έννοια ότι δεν υπάρχει φθόνος για τους άλλους. Ορίζει τον φθόνο ως υποπολιτικό κριτήριο και γι' αυτό θα πρέπει να τον αποκλείσουμε.

Επίσης, ως προς τη μεθοδολογική αξία της θεωρίας του, ο Ρωλς δίνει μία ολιστική προσέγγιση όπου όλα τα μεθοδολογικά εργαλεία μαζί παράγουν ένα δίκαιο αποτέλεσμα, δεν μπορούμε να απομονώσουμε μία αρχή ή έναν θεσμό γιατί έτσι δεν θα μπορούμε να παράγουμε δίκαιο αποτέλεσμα. Σε σειραϊκή διάταξη λοιπόν, θα ισχύει πρώτα η αρχή της ελευθερίας και έπειτα η αρχή της ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών και η αρχή της διαφοράς. Η αρχή της διαφοράς είναι και η καινοτόμος αρχή της «προστασίας του αδυνάτου», όπου ορίζει ότι μία ανισότητα είναι θεμιτή μόνον εφόσον βελτιώνει την κατάσταση και του πιο αδύναμου. Ο Ρωλς εισάγει ένα ισχυρό ποιοτικό κριτήριο, που ο ωφελιμισμός δεν διέθετε.

Παραπάνω αναφέραμε ότι ο ωφελιμισμός στην περιβαλλοντική δικαιοσύνη θέτει το κριτήριο του πόνου ή της ευχαρίστησης, με αποτέλεσμα να αποκλείει όσα στοιχεία δεν αισθάνονται πόνο ή ευχαρίστηση και επιπλέον ως αθροιστική αρχή ενδιαφέρεται για τη μεγιστοποίηση της συνολικής ευημερίας, έστω και αν αυτό έχει κόστος τη «θυσία του αδυνάτου», για παράδειγμα μιας κοινωνίας ανθρώπων με τον αποκλεισμό τους από βασικά αγαθά, όπως το καθαρό πόσιμο νερό. Αυτό που θέλουμε να εξετάσουμε εδώ είναι πώς η θεωρία του Ρωλς και συγκεκριμένα οι βασικές αρχές του θα μπορούσαν να διαμορφώσουν μία περιβαλλοντική δικαιοσύνη οικουμενικής εμβέλειας.

Ο Ρωλς ενδιαφέρεται για τη διανεμητική δικαιοσύνη και για τις αρχές δικαιοσύνης των θεσμών εντός της βασικής διάρθρωσης της κοινωνίας. Αυτή αποτελείται από μείζονες κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, οι οποίοι συναρμόζονται σ' ένα ενιαίο σύστημα και ενδιαφέρεται για τον τρόπο με τον

οποίο οι θεσμοί αυτοί αποδίδουν θεμελιώδη δικαιώματα και καθήκοντα και διαμορφώνουν τον καταμερισμό των πλεονεκτημάτων. Να επισημάνουμε ότι η κοινωνία για τον Ρωλς είναι «κλειστή», με την έννοια ότι τα άτομα μέσα της γεννιούνται και πεθαίνουν και η έννοια της βασικής δομής είναι αόριστη, δηλαδή δεν είναι πάντα σαφές ποιοι θεσμοί ή ποια στοιχεία τους θα πρέπει να συμπεριληφθούν σ' αυτή. Ο Ρωλς αναφέρεται σε αρχές δικαιοσύνης πάνω στη βασική δομή ούτε μέσα ούτε έξω απ' αυτήν, δηλαδή ούτε υποσύνολο ούτε υπερσύνολο. Οπότε αυτός ο κάπως αόριστος ορισμός της βασικής δομής της κοινωνίας, θα μας επιτρέψει στη συνέχεια να ορίσουμε την «περιβαλλοντική κοινωνία» μέσα στην οποία θα εξετάσουμε την εφαρμογή των αρχών της δικαιοσύνης του Ρωλς, επιδιώκοντας μία θεωρία περιβαλλοντικής δικαιοσύνης.

Στην επόμενη ενότητα θα παραθέσουμε εν συντομία τις βασικές αρχές της ρωλσιανής θεωρίας δικαιοσύνης για να μπορέσουμε στη συνέχεια να βάλουμε τα θεμέλια για μία αντίστοιχη περιβαλλοντική θεωρία δικαιοσύνης.

2. Οι Βασικές Αρχές της Θεωρίας Δικαιοσύνης του Ρωλς:

Οι δύο βασικές αρχές της δικαιοσύνης του Ρωλς είναι οι εξής:

“Αρχή πρώτη: κάθε πρόσωπο έχει ίσο δικαίωμα στο πλέον εκτεταμένο σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών που να είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σχήμα ελευθερίας για τους άλλους

Αρχή δεύτερη: οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες διευθετούνται έτσι ώστε (α) να αναμένεται εύλογα ότι θα αποβούν προς όφελος όλων και ταυτόχρονα, (β) να τελούν σε συνάρτηση με θέσεις και αξιώματα που είναι ανοιχτά σε όλους”.

Με άλλα λόγια, πρωτίστως ίσες βασικές ελευθερίες για όλους και κατά δεύτερον, η επανομαζόμενη *αρχή της διαφοράς*, κατά την οποία οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες θεωρούνται θεμιτές αρκεί να βελτιώνουν και τη θέση των λιγότερο ευνοημένων και η ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών. Οι αρχές αυτές εφαρμόζονται κυρίως στη βασική διάρθρωση της κοινωνίας, διέπουν την ανάθεση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και ρυθμίζουν τη διανομή των κοινωνικών και οικονομικών πλεονεκτημάτων.

Επίσης, οι δύο αρχές διατάσσονται κατά λεξικογραφική σειρά (ή σειραϊκή διάταξη), με την πρώτη να προτάσσεται της δεύτερης - η προτεραιότητα της ελευθερίας. Οι δύο κανόνες προτεραιότητας, σύμφωνα με τον Ρωλς, είναι ότι οι βασικές ελευθερίες προτάσσονται των οικονομικών και κοινωνικών πλεονεκτημάτων (πρώτος κανόνας προτεραιότητας) και η αρχή των ακριβοδικαίων ευκαιριών προηγείται της αρχής της διαφοράς, που σημαίνει ότι η δικαιοσύνη προηγείται της αποδοτικότητας και της ευημερίας (δεύτερος κανόνας προτεραιότητας).

Επιπλέον, οι αρχές αυτές αναφέρονται σε αντιπροσωπευτικά πρόσωπα. Όταν απαιτούν, για παράδειγμα, να αποκομίζουν όλοι όφελος από μία ανισότητα, τότε αναφέρονται στα αντιπροσωπευτικά άτομα που κατέχουν τις ποικίλες κοινωνικές θέσεις ή αξιώματα της βασικής διάρθρωσης της κοινωνίας και αναμένεται να αποδοθεί ορισμένη προσδοκία ευζωίας σ' αυτά, δηλαδή στη βάση των βιοτικών τους προσδοκιών.

Ο Ρωλς ανέπτυξε τη θεωρία του βασιζόμενος σε μία γενικότερη αντίληψη περί δικαιοσύνης, κατά την οποία όλες οι κοινωνικές αξίες, όπως ελευθερία,

ευκαιρίες, εισόδημα και πλούτος πρέπει να διανέμονται ίσα, εκτός εάν μια άνιση διανομή κάποιων ή και όλων αυτών των αξιών αποβαίνει προς όφελος όλων (η αρχή της διαφοράς). Ως θεμελιώδη συστατικά στοιχεία αυτής της αντίληψης της δικαιοσύνης θεωρεί τα *πρωταρχικά κοινωνικά αγαθά*, τα οποία διανέμει η βασική διάρθρωση της κοινωνίας. Ως κύρια πρωταρχικά κοινωνικά αγαθά ορίζει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις ευκαιρίες, το εισόδημα και τον πλούτο. Είναι αγαθά που κάθε έλλογος άνθρωπος τεκμαίρεται ότι θέλει. Υπάρχουν και τα φυσικά αγαθά, όπως υγεία, ρώμη, ευφυΐα και άλλα, τα οποία παρόλο που είναι σημαντικά η κατοχή τους δεν επηρεάζεται από τη βασική διάρθρωση της κοινωνίας.

Η γενική αυτή αντίληψη δικαιοσύνης δεν επιβάλλει περιορισμούς όσον αφορά το ποιες ανισότητες είναι επιτρεπτές. Απαιτεί μόνο να βελτιώνεται η θέση του καθενός. Την αντίληψη αυτή την στοιχειοθετεί μεθοδολογικά με την *πρωταρχική θέση*. Η έμπνευση του μεθοδολογικού εργαλείου της πρωταρχικής θέσης προέρχεται από τον Χιουμ. Σύμφωνα με τον Ρωλς, ας φανταστούμε μία υποθετική αρχική διαρρύθμιση που όλα τα πρωταρχικά αγαθά διανέμονται εξίσου στον καθένα. Επιπλέον στη θέση αυτή υπάρχει το *πέπλο της άγνοιας*, δηλαδή δεν υπάρχει η γνώση που θα επέτρεπε στον καθένα να κάνει επιλογές με βάση το συμφέρον του ή αλτρουιστικά, γνωρίζοντας το συμφέρον των άλλων. Τα άτομα πίσω από το πέπλο της άγνοιας έχουν αποδυθεί κάθε χαρακτηριστικό τους με εξαίρεση τον ορθό λόγο. Ο καθένας λοιπόν στην πρωταρχική θέση έχει παρόμοια δικαιώματα και υποχρεώσεις, ενώ συγχρόνως το εισόδημα και ο πλούτος διαμοιράζονται εξίσου. Αυτή η κατάσταση πραγμάτων προσφέρει ένα σταθερό σημείο για να κρίνει κανείς τις εκάστοτε βελτιώσεις. Αν ορισμένες ανισότητες πλούτου ή διαφορές ως προς την εξουσία φέρνουν τον καθένα σε καλύτερη κατάσταση απ' αυτή στην οποία βρίσκεται στην υποθετική θέση εκκίνησης, τότε οι εν λόγω ανισότητες συνάδουν με την παραπάνω γενική αντίληψη δικαιοσύνης.

Ο Ρωλς εξαίρεσε τις ακραίες περιπτώσεις από τον παραπάνω ορισμό, όπως για παράδειγμα το να συναινέσει κανείς σε μία κατάσταση σκλαβιάς με αντάλλαγμα ορισμένες οικονομικές απολαβές. Τέτοιου είδους ανταλλαγές αποκλείονται από τις δύο αρχές της θεωρίας του, οι οποίες όπως είδαμε βρίσκονται σε ιεραρχική διάταξη. Έτσι δεν επιτρέπουν ανταλλαγές ανάμεσα σε βασικές ελευθερίες και σε οικονομικά και κοινωνικά οφέλη. Επίσης, οι

βασικές ελευθερίες πρέπει να εφαρμόζονται εξίσου στον καθένα, με αποτέλεσμα να επιτρέπουν μία εκτεταμένη ελευθερία που να είναι συμβατή με μια παρόμοια ελευθερία για όλους. Ο μόνος λόγος για τον οποίο τίθενται όρια στις βασικές ελευθερίες, έτσι ώστε να καθίστανται λιγότερο εκτεταμένες, είναι διότι ειδικά η μία θα παρενέβαινε στο ρυθμιστικό πεδίο της άλλης.

Οι βασικές αρχές της δικαιοσύνης του Ρωλς με τα χαρακτηριστικά τους αποτελούν στην καλύτερη περίπτωση μόνο προσεγγίσεις. Κατά τον Ρωλς υπάρχουν σίγουρα περιστάσεις κάτω από τις οποίες αποτυγχάνουν, αλλά παρολαυτά είναι ουσιώδες να μπορεί να περιγράψει κανείς τα βασικά σημεία μιας εύλογης αντίληψης για τη δικαιοσύνη.

Ο Ρωλς ανέπτυξε τις βασικές αρχές δικαιοσύνης ώστε να ανταποκρίνονται σ' ένα «κλειστό» κοινωνικό πλαίσιο, όπως είναι το έθνος-κράτος. Το έθνος-κράτος έχει μία μακράιωνη ιστορία δικαιοσύνης, πολιτικών και πολιτισμικών θεσμών συνδεδεμένων με την διασφάλιση των συνόρων της εδαφικής επικράτειας και το «κοινό συμφέρον» των ατόμων-πολιτών. Για να είναι αυτές οι αρχές οικουμενικής εμβέλειας θα πρέπει να υπάρχουν άλλου τύπου προϋποθέσεις.

3. Προσεγγίζοντας μία Θεωρία Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης σύμφωνα με τις Βασικές Αρχές της Θεωρίας του Ρωλς:

A. Θεωρητικό πλαίσιο:

Είδαμε παραπάνω ότι η υποχρέωση να προστατεύσουμε το περιβάλλον δικαιολογείται με βάση ένα ηθικό αίσθημα ευθύνης απέναντι στους άλλους (ανθρώπινα όντα, άλλα έμβια όντα ή μη έμβια χαρακτηριστικά του κόσμου κ.ά.), ώστε να μην τους προκαλούμε συστηματική ή ανώφελη βλάβη και να μην καταστρέφουμε όρους αναγκαίους για την ύπαρξή τους. Αυτό αφορά τόσο το παρόν όσο και το μέλλον του κόσμου. Επίσης αναφέραμε ότι το πρόβλημα του περιβάλλοντος είναι παγκόσμιο και γι' αυτό αξιώνει οικουμενική μέριμνα και εγείρει επιπλέον ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης.

Στη συνέχεια αναφερθήκαμε στις βασικές αρχές της θεωρίας δικαιοσύνης του Ρωλς. Ο Ρωλς διατύπωσε μία θεωρία δικαιοσύνης με σκοπό να αντιταχθεί στις ακραίες κοινωνικά περιπτώσεις της ωφελιμιστικής προσέγγισης. Αναφέρθηκε σε δύο βασικές αρχές, σε ιεραρχική διάταξη και χρησιμοποίησε μεθοδολογικά εργαλεία έτσι ώστε να παράγει αρχές δικαιοσύνης, που να ενδιαφέρονται για τους πιο αδύναμους.

Το πρόβλημα με τον ωφελισμισμό ξεκινάει, σύμφωνα με τον Μολύβα (2004), από την εγγενή ορθολογικότητα του μεγιστοποιητικού του χαρακτήρα. Δηλαδή, είμαστε λογικά δεσμευμένοι να επιδιώκουμε περισσότερο παρά λιγότερο απ' αυτό που θεωρούμε εγγενώς αγαθό. Αυτό όμως δεν αρκεί για την ωφελιμιστική θεωρία. Χρειάζεται επίσης να είμαστε σε θέση να περάσουμε από τα επιμέρους ατομικά αγαθά στο γενικό αγαθό. Αυτή τη δυνατότητα παρέχει το λεγόμενο calculus, ο ωφελιμιστικός λογισμός, ο οποίος παράγει το συλλογικό αγαθό ή τον δείκτη της γενικής ευημερίας αθροίζοντας τα επιμέρους ατομικά αγαθά. Εφόσον υποτίθεται ότι διαθέτουμε μια ενιαία κλίμακα αποτίμησης των επιμέρους ατομικών αγαθών, εφαρμόζοντας τη θεμελιώδη αρχή να παράγουμε περισσότερο παρά λιγότερο αγαθό, προβαίνουμε αναγκαστικά σε συμψηφισμούς μεταξύ ατομικών αγαθών. Κάνοντας όμως αυτό δεν δίνουμε τη δέουσα βαρύτητα στο γεγονός ότι οι άνθρωποι είναι ξεχωριστές υπάρξεις με αυτόνομα, ετερόκλητα και

ενδεχομένως ασύμμετρα συστήματα αξιών. Έτσι, ο ωφελισμός χρεώνεται την αδυναμία να αντιμετωπίσει τα άτομα ως πρόσωπα, ως αυτόνομες και ξεχωριστές ηθικές οντότητες με διαφορετικά συστήματα σκοπών. Εμφανίζεται να καταστρατηγεί τη λεγόμενη «διακριτότητα των προσώπων», η οποία για πολλούς είναι το θεμελιώδες στοιχείο της ηθικής (Μολύβας 2004, σελ. 46).

Η αθροιστική ωφελμιστική λογική, μπορεί να δημιουργήσει τεράστια ηθικά διλήμματα, τα οποία συνοψίζονται στο επιχείρημα της «θυσίας του αθώου». Το πολύ εύστοχο παράδειγμα για να γίνει σαφής η παραπάνω λογική είναι με το Κολοσσαίο των 50.000 θεατών που ευχαριστιούνται και τον πόνο του ενός που θυσιάζεται. Ο πόνος του ενός είναι μεγαλύτερος από την ευχαρίστηση των θεατών. Τι γίνεται όμως όταν είναι 100.000 οι θεατές και ένας αυτός που θυσιάζεται, δηλαδή η ευχαρίστηση των πολλών είναι μεγαλύτερη από τον πόνο του ενός; Αυτό δείχνει ότι μεγιστοποίηση οδηγεί σε διαφορετική κατεύθυνση από τη δίκαιη κατανομή. Ο ωφελισμός είναι αναγκασμένος να ικανοποιεί κάθε ηδονή ή προτίμηση, ασχέτως του περιεχομένου της, αν είναι εντονότερη από κάποια άλλη, γιατί παράγει περισσότερο αγαθό (Μολύβας 2004, σελ. 48-49).

Η θεωρία του Ρωλς είναι «ανθρωποκεντρική» και δεν διατυπώθηκε ως μία θεωρία για το περιβάλλον. Ο Ρωλς αντιπαράβάλλει τη θεωρία του «η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία» στην ενορασιοκρατία - τη διαισθητική αντίληψη περί δικαιοσύνης χωρίς κανόνες προτεραιότητας, δηλαδή χωρίς αναγνωρίσιμα ηθικά κριτήρια που να δικαιολογούν τη βαρύτητα κάποιων αρχών έναντι άλλων - και στον ωφελισμό, δηλαδή στην αθροιστική αρχή της μεγιστοποίησης της συνολικής ωφελιμότητας. Προβάλλει την προτεραιότητα της δικαιοσύνης έναντι της ωφελιμότητας των πολλών, καθώς και την προτεραιότητα της ελευθερίας στην «κατασκευή» μιας δίκαιης κοινωνίας.

Η περιβαλλοντική κοινωνία, στην οποία θέλουμε να αναφερθούμε εδώ, είναι *παγκοσμιοποιημένη*, περιλαμβάνει δηλαδή όλο τον πλανήτη ως μία ενιαία κοινωνία εξαιτίας των χαρακτηριστικών των περιβαλλοντικών αγαθών, τα οποία είναι παγκόσμια δημόσια αγαθά με συνέπειες παγκόσμιας εμβέλειας. Οι άνθρωποι αξιώνουν σε όλα τα σημεία του πλανήτη τα ίδια δικαιώματα ως προς τα περιβαλλοντικά ευεργετήματα και οι περιβαλλοντικοί θεσμοί διαμορφώνονται μέσα από οικουμενικού τύπου συλλογικά όργανα, όπως για παράδειγμα η διάσκεψη των κρατών για το Πρωτόκολλο του Κιότο.

Στην περίπτωση της παγκοσμιοποιημένης περιβαλλοντικής κοινότητας, όπως την ορίσαμε παραπάνω, το διακύβευμα λοιπόν είναι ποιες αρχές δικαιοσύνης θα επιλεγούν σε σχέση με τα περιβαλλοντικά αγαθά, ως πρωταρχικά κοινωνικά αγαθά, έτσι ώστε οι θεσμοί να προβούν σε μία τέτοια κατανομή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων σε παγκόσμια κλίμακα, που να επιφέρει πιο δίκαιο αποτέλεσμα ακόμα και για τις πιο αδύναμες κοινωνίες.

Σύμφωνα με τον Ρωλς η αρχή της ελευθερίας έχει την πρώτη προτεραιότητα: Ίσες βασικές ελευθερίες για όλους. Σε παγκόσμιο επίπεδο όμως υπάρχουν διαπολιτισμικές διαφορές, ιδίως μεταξύ της Δύσης και του υπόλοιπου κόσμου και κατά συνέπεια υπάρχουν διαφορές και ως προς τον κατάλογο των ελευθεριών που θεωρούνται βασικές. Όμως επειδή το ζήτημα του περιβάλλοντος τέθηκε στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού ως απόρροια του δυτικού μοντέλου ανάπτυξης, θα θεωρήσουμε τις βασικές ελευθερίες ως αυτές των δυτικών κοινωνιών.

Στις ίσες βασικές ελευθερίες θα συμπεριλάβουμε και την ελευθερία στην πρόσβαση και την αξιοποίηση των φυσικών πόρων που είναι απαραίτητοι για τη ζωή και τη δραστηριότητα μιας κοινωνίας. Σύμφωνα με τη θεωρία δικαιοσύνης του Ρωλς, τα όρια της ελευθερίας του ενός βρίσκονται στο σημείο εκείνο που εάν το ξεπεράσει τότε θα παραβιάσει την ελευθερία του άλλου. Επομένως θεωρητικά, οι ίσες βασικές ελευθερίες ως προς την πρόσβαση και αξιοποίηση των φυσικών πόρων (ή περιβαλλοντικών αγαθών) για την βιωσιμότητα και την ανάπτυξη μιας κοινωνίας σημαίνει ταυτόχρονα και σεβασμό προς την αντίστοιχη δυνατότητα των άλλων πάνω σ' αυτούς. Επίσης, σύμφωνα με τη θεωρία του Ρωλς, σημαίνει ταυτόχρονα και ότι δεν μπορούν να «θυσιάσουν» οι πιο αδύναμες κοινωνίες το δικαίωμά τους αυτό έναντι οικονομικών πλεονεκτημάτων.¹

¹ Αυτό στοχεύει στα λεγόμενα «αντισταθμιστικά μέτρα», τα οποία θέτουν ως όρο συμφωνίας πολλοί εύποροι επιχειρηματικοί κολοσσοί ή κράτη έναντι αχαλίνωτης εκμετάλλευσης στους φυσικούς πόρους των αδύναμων οικονομικά κοινωνιών, προκαλώντας τους περιβαλλοντική υποβάθμιση με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Στη ρωλσιανή θεωρία δικαιοσύνης, οι «δρώντες» είναι ελεύθερα και ίσα άτομα. Σ' αυτό το σημείο λοιπόν, θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι σήμερα η μορφή των διεθνών σχέσεων έχει αλλάξει σε σχέση με το παρελθόν, δηλαδή δεν είναι μόνο οι σχέσεις μεταξύ κρατών. Έχουν δημιουργηθεί νέες μορφές, όπως είναι οι διεθνείς συμφωνίες μεταξύ, λόγου χάρη, του δικτάτορα της Νιγηρίας και των οπλοβιομηχανιών της Αγγλίας ή των ΗΠΑ. Αυτή είναι και η «αποτυχία» του σημερινού διεθνούς πολιτικού πεδίου, ότι θεωρεί δηλαδή «δρώντες» τους κυβερνώντες που απλά έχουν καταφέρει να πάρουν την κρατική εξουσία με τη βία και τους αντιμετωπίζει σαν να λειτουργούν «νόμιμα», διαχειριζόμενοι τους πόρους του κράτους τους (Pogge 2003, σελ. 6). Όπως και αντίστροφα θα λέγαμε, πολυεθνικές εταιρείες με έδρα τις ΗΠΑ ή άλλες πλούσιες χώρες, οι οποίες προκειμένου να αυξήσουν το κέρδος τους εκμεταλλεύονται τις οικονομικά αδύναμες χώρες, οι οποίες βρίσκονται σε ένδεια και έρχονται σε συμφωνίες μαζί τους, μεταξύ άλλων και ενάντια στο δικαίωμα τους να εκμεταλλεύονται ελεύθερα το «ισόποσο μερίδιο τους» στους φυσικούς πόρους για τη διασφάλιση της ζωής και της δραστηριότητάς τους.

Το «ισόποσο μερίδιο» προκύπτει από την ιδέα της κοινής παρακαταθήκης της γης. Αυτό διαφαίνεται από τη ρήση του Καντ για «το σφαιρικό σχήμα της γης», που σημαίνει ότι υπάρχουν φυσικά όρια στους φυσικούς πόρους και γι' αυτό υπάρχει η ανάγκη του κανονιστικού χαρακτήρα της διανεμητικής δικαιοσύνης. Το «σφαιρικό σχήμα» καθορίζει την από κοινού ελευθερία μας στους φυσικούς πόρους δημιουργώντας παράλληλα το καθήκον να εγκαθιδρυθεί μία παγκόσμια πολιτική κοινότητα μέσω παγκόσμιων θεσμών (Κουκουζέλης 2012, σελ. 176).

Στην «κλειστού τύπου» κοινωνία του Ρωλς αναφερόμαστε σε αρχές δικαιοσύνης που χαρακτηρίζουν θεσμούς, που όπως είδαμε ορίζουν τη διανομή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ των ατόμων μιας κοινωνίας. Στην παγκόσμια κοινότητα, σύμφωνα με τον Nagel (2005), οι διεθνείς θεσμοί δεν δρουν στο όνομα των ατόμων, αλλά στο όνομα των κρατών ή των κρατικών οργάνων και των αντιπροσώπων τους, που τους έχουν δημιουργήσει στη βάση μιας εθελοντικής συνεργασίας. Αποτελούν απόρροια διαπραγματεύσεων μεταξύ αμοιβαίως ιδιοτελών κομμάτων εξουσίας. Έτσι, η ευθύνη αυτών των θεσμών απέναντι στα άτομα φιλτράρεται μέσω της εξουσίας που τα αντιπροσωπεύει. Υπάρχει διαφορά μεταξύ εθελοντικής

συνεργασίας, έστω και με ισχυρό κίνητρο και υποχρεωτικά επιβαλλόμενης συλλογικής εξουσίας. Η δικαιοσύνη, κατά τον Nagel (2005), εφαρμόζεται σε ένα σχήμα κοινωνικής οργάνωσης που αξιώνει πολιτική νομιμότητα και το δικαίωμα να επιβάλλει αποφάσεις με καταναγκαστικό τρόπο. Δεν ανταποκρίνεται λοιπόν σε μια εθελοντική συμφωνία ή συμβόλαιο μεταξύ ανεξάρτητων μεταξύ τους κομμάτων εξουσίας που εκπροσωπούν τα κράτη, με ιδιοτελή συμφέροντα και δημιουργούν μία υπερ-εθνική εξουσία - εφόσον παίρνουν αποφάσεις εκτελεστές - η οποία δεν είναι «εξουσιοδοτημένη», δηλαδή δεν προκύπτει μέσα από μια διαδικασία συλλογικής δέσμευσης μεταξύ εξουσιαστή και εξουσιαζόμενου, μιας συλλογικής εξουσίας επιφορτισμένης να διασφαλίζει το «κοινό συμφέρον». Ούτε υφίσταται ο καταναγκασμός για την εφαρμογή αυτών των αποφάσεων, εάν για παράδειγμα αποφασίσει μία εύρωστη χώρα να αποχωρήσει από αυτή τη συμφωνία. Επίσης, η ιδιότητα του πολίτη είναι εντελώς σαθρή, διότι δεν έχει βιωματικά χαρακτηριστικά (Nagel 2005, σελ. 16).

Επιπλέον, στην «κλειστή» κοινωνία του Ρωλς ως ο μόνος ενδεδειγμένος τόπος εφαρμογής της διανεμητικής κοινωνικής δικαιοσύνης που αφορά τα πρωταρχικά κοινωνικά αγαθά αντιπαραβάλλεται η φύση των περιβαλλοντικών αγαθών, τα οποία είναι οικουμενικής εμβέλειας και η αλληλεξάρτηση μεταξύ των διαφορετικών κοινωνιών ανά τον κόσμο που δημιουργείται λόγω της φύσης τους. Ο Alizadeh (2007) πολύ εύστοχα παρουσιάζει αυτή την αλληλεξάρτηση προτείνοντας να υποθέσουμε ότι έχουμε δύο κοινωνίες κλειστές και αυτάρκειες κατά Ρωλς, οι οποίες δεν έχουν ροή κεφαλαίου, ανθρώπων και αγαθών εκτός των συνόρων τους. Παρόλα αυτά, οι κοινωνικές δραστηριότητες των μελών της μίας κοινωνίας μπορεί να έχουν αρνητική επίδραση στις ευκαιρίες ζωής της άλλης, μέσω μη-κοινωνικών αιτιακών σχέσεων που εμπεριέχονται για παράδειγμα στη μόλυνση της ατμόσφαιρας, μόνο και μόνο γιατί η μία κοινωνία αρνείται να αναπτύξει ένα συνεργατικό σχέδιο δράσης με την άλλη (όπως αναφέρεται στον Κουκουζέλη 2012, σελ. 174). Επομένως, υπάρχει μία *οικολογική αλληλεξάρτηση* ανάμεσα στις κοινωνίες ή τα κράτη ανά τον κόσμο, η οποία δεν είναι σκόπιμη όπως για παράδειγμα η οικονομική αλληλεξάρτηση και θα λέγαμε ότι θέτει επιτακτικά το θέμα της παγκόσμιας πολιτικής συνεργασίας με σκοπό την κανονιστική ρύθμιση των θεμάτων του περιβάλλοντος (ο όρος *οικολογική αλληλεξάρτηση*

προέρχεται από την Brundtland Report, όπως αναφέρεται στον Κουκουζέλη 2012, σελ. 174).

Επίσης, ο Ρωλς εκτός από ίσες βασικές ελευθερίες αναφέρθηκε και στην αρχή της ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών. Ίσες ευκαιρίες για όλους, σύμφωνα με τον Ρωλς, σημαίνει να εξαλείψουμε τον παράγοντα της τυχαιότητας που φέρνει ορισμένους σε καλύτερο σημείο εκκίνησης από κάποιους άλλους. Πράγματι, ο πλούτος μιας κοινωνίας επηρεάζει και την προσβασιμότητα και εκμετάλλευση των φυσικών πόρων προς όφελος των μελών της. Σύμφωνα με τον Ρωλς, όπως είδαμε παραπάνω, σε μια ταξική ανταγωνιστική κοινωνία όπως είναι οι σημερινές, ορισμένες τάξεις είναι εκ των πραγμάτων πιο ωφελούμενες από άλλες, έστω και αν υπάρχουν θεσμοί που διακηρύττουν τις ίσες ευκαιρίες για όλους. Το ίδιο ισχύει και στην παγκοσμιοποιημένη περιβαλλοντική κοινότητα που εξετάζουμε εδώ. Ορισμένες κοινωνίες πλεονεκτούν λόγω καλής τύχης, επειδή έχουν καλό κλίμα και μπορούν να έχουν καλύτερη αξιοποίηση των φυσικών πόρων, έναντι άλλων για τις οποίες ισχύει το αντίθετο. Θα μπορούσαμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι οι διεθνείς ή παγκόσμιοι θεσμοί θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη ότι υπάρχουν κοινωνίες που δεν είναι σε θέση να αντεπεξέλθουν στις βασικές τους ανάγκες λόγω της κακής τους «αφετηρίας», δηλαδή κακής τύχης, επειδή για παράδειγμα πάσχουν από τρομερή ξηρασία και ταυτόχρονα είναι φτωχές και δεν διαθέτουν την κατάλληλη τεχνολογία, ώστε να ξεπεράσουν τις δυσκολίες τους αυτές.

Ο Ρωλς ανέπτυξε το επιχείρημα ότι ο κάθε άνθρωπος έχει διαφορετικό σημείο εκκίνησης στην κοινωνία, άλλοι δηλαδή είναι πιο ευνοημένοι από κάποιους άλλους από τη γέννησή τους. Σ' αυτές ακριβώς τις δήθεν αναπόφευκτες ανισότητες στη βασική διάρθρωση κάθε κοινωνίας είναι που πρέπει να εφαρμοστούν καταρχάς οι αρχές της δικαιοσύνης (επιλογή πολιτικού συντάγματος, κύρια στοιχεία του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος κ.ά.). Ο Ρωλς αναφέρεται σ' αυτές τις ανισότητες ως τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τους ανθρώπους χωρίς να το αξίζουν, όπως είναι ο πλούτος των προγόνων τους ή η φτώχεια, εντός ενός «κλειστού» κοινωνικού πλαισίου. Σύμφωνα με τον Nagel (2005), εάν θέλουμε να επαναδιατυπώσουμε αυτό το επιχείρημα στα πλαίσια της παγκόσμιας κοινότητας, θα λέγαμε ότι υπάρχει κάτι εκ πρώτης όψεως απαράδεκτο σε

όποιον έχει κατώτερες δυνατότητες ζωής από τη γέννα του, μόνο και μόνο επειδή έχει διαφορά στον πλούτο του τόπου καταγωγής του ή λόγω της εθνικότητάς του (Nagel 2005, σελ. 8).

Σύμφωνα με τον Steiner (2002), οι τρέχουσες συζητήσεις της καθαρά κακής τύχης και της σχέσης της με τη διανεμητική δικαιοσύνη αφορούν τη διάκριση ανάμεσα σε δύο είδη εξισωτισμού. Το πρώτο είδος είναι ο *αυστηρός εξισωτισμός*, κατά τον οποίο όλες οι διυποκειμενικές ανισότητες ευζωίας θα πρέπει να εξαλειφθούν με νομικό εξαναγκασμό εάν είναι απαραίτητο. Η άποψη αυτή προκάλεσε ηθικές ενστάσεις, διότι αντανακλά μία αρνητική αξία που συχνά αποδίδουμε στις πολιτικές, οι οποίες έχουν το αποτέλεσμα του να εξισώνουν προς τα κάτω. Με το να μειώνει τα κίνητρα για να συμπεριφερόμαστε συνετά πετυχαίνει την ισότητα με το κόστος της δημιουργίας απωλειών της συνολικής καλής ζωής (Steiner 2002, σελ. 348-350).

Το δεύτερο είδος είναι οι θεωρίες του φιλελεύθερου εξισωτισμού, οι οποίες δεν στοχεύουν στην εξάλειψη των διυποκειμενικών ανισοτήτων ευζωίας αυτών καθ'αυτών, αλλά των διυποκειμενικών ανισοτήτων στις αναγκαίες συνθήκες που διασφαλίζουν την καλή ζωή. Αυτές οι θεωρίες υποστηρίζουν ότι η ισότητα των πόρων ή η ισότητα των ευκαιριών για καλή ζωή είναι αναγκαίες και επαρκείς συνθήκες για δικαιοσύνη και ως εκ τούτου δικαιολογείται η νομική επιβολή τους. Εάν οι άνθρωποι είναι ίσοι κάτω απ' αυτές τις συνθήκες τότε το τι επιλέγει ο κάθε άνθρωπος να πράξει είναι καθαρά μια λειτουργία της φιλοδοξίας του, των προτιμήσεων του και άλλων ηθικών αξιών και δεν αφορά τη δικαιοσύνη. Η διαφορά των θεωριών του φιλελεύθερου εξισωτισμού από τον αυστηρό εξισωτισμό εξαρτάται από τον χώρο που αφήνουν στην έννοια της προσωπικής ευθύνης. Έτσι, με βάση τον φιλελεύθερο εξισωτισμό, εάν ένα άτομο λόγω δικών του επιλογών ή αμέλειας έχει μία «δυστυχισμένη» ζωή είναι καλό να το βοηθήσουμε, αλλά κακό και άδικο να εξαναγκάσουμε τους άλλους να το βοηθήσουν. Η ευθύνη για τις αυτο-προκαλούμενες δυστυχίες θα πρέπει να βαράει το ίδιο. Από την άλλη πλευρά, όπου αυτές οι δυστυχίες δεν είναι αυτο-προκαλούμενες, ο φιλελεύθερος εξισωτισμός συμπεριφέρεται σε όλες (είτε προκαλούμενες απ' τους άλλους είτε από κακή τύχη) σαν να είναι καθαρά κακή τύχη και το αντικείμενο των μέτρων της διανεμητικής δικαιοσύνης έχει ως σκοπό να εγκαταστήσει το άτομο σε θέση ισότητας

(Steiner 2002, σελ. 348-350). Το θέμα που προκύπτει εδώ είναι εάν κρίνεται ορθολογικά ποιες συνέπειες είναι πράγματι αυτο-προκαλούμενες και ποιες όχι και πόσο μάλλον εάν γενικεύσουμε αυτές τις θεωρίες σε παγκόσμιο επίπεδο και αντί για άτομα αναφερόμαστε σε κράτη ή κοινωνίες.

Η αρχή της διαφοράς του Ρωλς είναι η θεωρητική τομή που έκανε ο Ρωλς σχετικά με τις ηθικές συνέπειες μιας θεωρίας δικαιοσύνης εντός του φιλελεύθερου πλαισίου. Σύμφωνα με την αρχή της διαφοράς, οι ανισότητες είναι θεμιτές αρκεί να βελτιώνουν και τη θέση του πιο αδύναμου. Ο Ρωλς ενδιαφερόταν για την αποδοτικότητα μιας κοινωνίας, απλά την τοποθετούσε αξιακά πιο κάτω από τη δικαιοσύνη, κάτι που δεν συνέβαινε με τις ωφελιμιστικές προσεγγίσεις. Αυτό, ως προς το περιβάλλον, σημαίνει όλο και πιο αποδοτική αξιοποίηση των φυσικών πόρων, αλλά πάντα με γνώμονα να μην βλάπτει και επιπλέον να βελτιώνει τη θέση των πιο αδύναμων. Δηλαδή για παράδειγμα, η χρήση της τεχνολογίας από τις πιο προηγμένες χώρες για την αξιοποίηση φυσικών πόρων με σκοπό την παραγωγή ενέργειας δεν μπορεί να υποβαθμίζει το έδαφος ή το υπέδαφος ή το νερό ή την ατμόσφαιρα των περιοχών στις οποίες λαμβάνει χώρα, μόνο και μόνο γιατί εκλείπει η αντίστοιχη ποινή τιμώρησης ή γιατί θεωρείται ηθικά θεμιτή «η θυσία των αθώων» στο βωμό της συνολικής ωφελιμότητας.

Η αρχή της διαφοράς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί το «κλειδί» για μία διαφορετική προσέγγιση, περισσότερο δίκαιη, στην αναζήτηση των αρχών της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Τα οικουμενικού τύπου συλλογικά όργανα, που πρακτικά παίζουν το ρόλο μιας διεθνούς ή παγκόσμιας μορφής εξουσίας, συνεδριάζουν για να αποφασίσουν την πολιτική γραμμή που θα ακολουθήσουν και θα κατευθύνουν τη συνολική δράση με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος, όπως για παράδειγμα είναι η Συνδιάσκεψη για το κλίμα στο Μπαλί ή το Πρωτόκολλο του Κιότο και προτάσσουν αρχές και θεσμούς που είναι ευρέως αποδεκτοί, επομένως πολλοί θεωρούν ότι μέσω αυτής της δημοκρατικής διαδικασίας επισφραγίζονται και ως δίκαιοι.

Η συλλογική αυτή κινητοποίηση για το περιβάλλον, που οδήγησε στην πολιτικοποίησή του και στη θεσμοθέτησή του μέσα από διαδικασίες συλλογικών οργάνων, είναι πολύπλευρη. Τα ανεπτυγμένα κράτη έχουν λόγους να θέλουν περισσότερη εξουσία στη διακυβέρνηση σε παγκόσμια κλίμακα, αλλά δεν θέλουν τις αυξανόμενες υποχρεώσεις και απαιτήσεις που

ορίζουν τι πρέπει να ακολουθήσουν πρακτικά και να τα περιορίζουν στην οικονομική δραστηριότητά τους, όπως για παράδειγμα η αρχική συμμετοχή των ΗΠΑ στο Πρωτόκολλο του Κιότο, αλλά η μεταγενέστερη άρνησή τους να συμμορφωθούν με τις αποφάσεις του. Επίσης, όπως το θέτει ο Nagel (2005) τα ανεπτυγμένα κράτη δεν θέλουν να αυξήσουν το εύρος αυτών στους οποίους θα είναι υποχρεωμένοι απέναντί τους, όπως είναι στους πολίτες τους, διότι αυξάνονται ακόμα περισσότερο οι περιορισμοί στη δράση τους και αυτή η άποψη αντανακλάται όχι μόνο στους κυβερνώντες, αλλά και στους ίδιους τους πολίτες τους (Nagel 2005, σελ. 15 -16).

Από την άλλη πλευρά, η παγκόσμια κινητοποίηση για το περιβάλλον έγινε και από άλλες μορφές πολιτικών δρώντων, όπως είναι οι διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις για τα δικαιώματα των ανθρώπων ή του περιβάλλοντος, οι οποίοι έχουν τους εξής σκοπούς: την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας και την περιβαλλοντική προστασία. Ο ρόλος τους είναι να βοηθήσουν τον πιο αδύναμο «διορθώνοντας» τα τρωτά του σημερινού παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και πιέζοντας τους θεσμούς για περισσότερη κοινωνικο-οικονομική δικαιοσύνη, στην οποία συγκαταλέγεται και η περιβαλλοντική δικαιοσύνη.

Για την αναζήτηση των κατάλληλων αρχών περιβαλλοντικής δικαιοσύνης θα χρησιμοποιήσουμε μεθοδολογικά το εργαλείο της *πρωταρχικής θέσης* του Ρωλς, έτσι ώστε να συλλογιστούμε ποιες θα πρέπει να ήταν οι αρχές που τα κράτη ή οι κοινωνίες θα υιοθετούσαν, μέσα από *το πέπλο της άγνοιας*, ώστε να πετύχουν την προστασία των περιβαλλοντικών αγαθών προς όφελος της βιωσιμότητάς τους. Αυτό σημαίνει ότι η επιλογή των αρχών αυτών θα είχε ευρύτατη αποδοχή, διότι θα υπήρξε άγνοια για το εάν είναι πλούσια ή φτωχά τα κράτη για παράδειγμα, επομένως θα καλύπτονταν όλα τα ενδεχόμενα. Οι αρχές αυτές θα επιλέγονταν από ορθολογικούς και έλλογους συμμετέχοντες, με την έννοια ότι θα έκαναν μία ορθολογική επιλογή με σκοπό τη μεγιστοποίηση της ευημερίας τους ως κράτος ή κοινωνία, καθώς και μία λογική επιλογή συλλογιζόμενοι ότι σε όποια οικονομική θέση και να βρισκόντουσαν θα αποδέχονταν τις συγκεκριμένες αρχές.

B. Η εφαρμογή σήμερα:

Σήμερα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ελευθερία πρόσβασης στους φυσικούς πόρους και αξιοποίησής τους δεν έχουν όλοι. Παρόλο που η τάση που επικρατεί είναι η συλλογική δράση, κυρίως μέσα από θεσμικά όργανα διακρατικής συμμετοχής, με γνώμονα την προστασία του πλανήτη από τις συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, εντούτοις οι άνθρωποι του υπανάπτυκτου κόσμου αντιμετωπίζουν αξεπέραστες δυσκολίες στην πρόσβασή τους στα περιβαλλοντικά αγαθά. Για παράδειγμα, δεν έχουν όλοι πρόσβαση σε καθαρό νερό. Δεν είναι μόνο ο παράγοντας της κλιματικής αλλαγής που έχει οδηγήσει σ' αυτή την κατάσταση, που και αυτή αποδίδεται στο δυτικό μοντέλο ανάπτυξης όπως περιγράψαμε παραπάνω, αλλά είναι και οι επιπτώσεις του αυθαίρετου επεκτατισμού (ιμπεριαλισμός) του καπιταλιστικού συστήματος που έχει οδηγήσει σε κόσμους δύο ταχυτήτων.

Η έννοια της πολυεθνικής εταιρείας, η οποία είναι φαινόμενο του σύγχρονου οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης και σημαίνει μία εταιρεία με πολλά παρακλάδια ή/και πολλές μονάδες παραγωγής σε διάφορα σημεία του κόσμου, έχει οδηγήσει στο φαινόμενο της μεταφοράς του κόστους στο περιβάλλον φτωχότερων περιοχών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το εργοστάσιο της Shell στη Νιγηρία. Σύμφωνα με έρευνα της Διεθνούς Αμνηστίας και άλλων περιβαλλοντικών οργανώσεων, ο πετρελαϊκός κολοσσός Shell που δραστηριοποιείται δίπλα στο Δέλτα του Νίγηρα από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα ευθύνεται για εκατοντάδες πετρελαιοκηλίδες που μολύνουν το νερό, το έδαφος, το υπέδαφος και κατά συνέπεια τον υδροφόρο ορίζοντα της περιοχής. Σύμφωνα με τον Νιγηριανό νόμο, η εταιρεία που εκμεταλλεύεται τον φυσικό πλούτο της περιοχής είναι υπεύθυνη για τον καθαρισμό των αγωγών, των φρεατίων και των υποδομών, καθώς και για την έγκαιρη αποκατάσταση από τις διαρροές. Η Shell όμως δεν έχει αναλάβει τις ευθύνες της. Στη σχετική περιβαλλοντική έκθεση ("Clean it up: Shell's false claims about oil spills in the Niger Delta", 3-11-2015), η Διεθνής Αμνηστία κατέγραψε τη συνεχιζόμενη μόλυνση σε τέσσερις περιοχές με πετρελαιοκηλίδες, τις οποίες η Shell είχε δηλώσει πως είχε καθαρίσει κάποια χρόνια νωρίτερα. Το Δέλτα του Νίγηρα είναι η περιοχή με τη μεγαλύτερη παραγωγή πετρελαίου στην Αφρική. Η Shell δραστηριοποιείται σε 50

πετρελαιοπηγές με 5.000 χιλιόμετρα αγωγών, πολλοί εκ των οποίων είναι πολύ παλιοί και δεν συντηρούνται επαρκώς. Στα αριθμητικά στοιχεία που προκύπτουν από τον ίδιο πετρελαϊκό κολοσσό υπάρχει παραδοχή ως προς τις 1.823 πετρελαιοκηλίδες από το 2007 και μετά. Θεσμικά, ο ΟΗΕ έθεσε ως αίτημα τον καθαρισμό της περιοχής και την εφαρμογή του νόμου, από το 2011 (<https://www.amnesty.gr/news/press/article/20321/delta-toy-nigira-i-epiheirisi-katharismoy-tis-kyvernisis-thetei-ti-shell>).

Επομένως, παρατηρούμε ότι καταστρατηγείται η αρχή της ελευθερίας στην πρόσβαση βασικών αγαθών, που είναι ταυτόχρονα και περιβαλλοντικά αγαθά, όπως το καθαρό νερό και το καθαρό έδαφος και υπέδαφος. Στο παράδειγμά μας, η αμερικανική πολυεθνική εταιρεία Shell στερεί βασικούς φυσικούς πόρους από μία αφρικανική φτωχή χώρα όπως η Νιγηρία, στο βωμό του κέρδους. Θα μπορούσαμε επιπλέον να ισχυριστούμε ότι η εν λόγω εταιρεία δημιουργεί *εξωτερικές αντιστοικονομίες* (όπως είδαμε παραπάνω) στην περιοχή του Δέλτα του Νίγηρα, δηλαδή αντί να πάρει η ίδια το αυξημένο κόστος παραγωγής βελτιώνοντας τους αγωγούς της και τα συστήματά της, καθώς και καθαρίζοντας την περιοχή στα τόσα χρόνια που δραστηριοποιείται, προτιμά να μετακυλήσει το κόστος στους αυτόχθονες πληθυσμούς μολύνοντας την περιοχή και στερώνοντας τους την ελεύθερη πρόσβαση σε καθαρούς φυσικούς πόρους, με ό,τι συνεπάγεται αυτό.

Αναφερθήκαμε επίσης σε θεσμούς, που κατά Ρωλς θα πρέπει να τηρούν τις ίσες ευκαιρίες για όλους, λαμβάνοντας υπόψη και το *σημείο εκκίνησής* του καθενός. Δηλαδή, για να είναι δίκαιοι οι θεσμοί που ορίζουν ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών θα πρέπει να μπορούν να εξαλείφουν ή να “διορθώνουν” τις ανισότητες ακόμη και λόγω αρχικής τυχαιότητας. Για παράδειγμα, το να γεννηθείς στην Αφρική είναι πολύ διαφορετικό απ’ το να γεννηθείς στην Ευρώπη ή τη βόρεια Αμερική. Η πρόσβαση σε φυσικούς πόρους με σκοπό τη ζωή και τη δραστηριότητα είναι εξ ορισμού άνιση. Οι παράγοντες ποικίλουν, όπως οι δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες κυρίως στην Υποσαχάρια Αφρική, αλλά και η μακροχρόνια ιστορική αποικιοκρατία της Δύσης στις αφρικανικές περιοχές που εκμεταλλεύτηκε και συνεχίζει να εκμεταλλεύεται στο έπακρο τους φυσικούς πόρους για το κέρδος προκαλώντας ανεπανόρθωτες ζημιές στο περιβάλλον και τους γηγενείς πληθυσμούς.

Σύμφωνα με την νέα έκθεση από το Κέντρο Παρακολούθησης Εσωτερικής Μετατόπισης, η κλιματική αλλαγή μπορεί να θεωρηθεί από τους κύριους παράγοντες μετατόπισης του πληθυσμού. Η έκθεση που επικεντρώνεται στην εσωτερική εκτόπιση πληθυσμού σε όλη την αφρικανική ήπειρο αναφέρει ότι «οι καταστροφές που προκλήθηκαν από την ταχεία εμφάνιση των φυσικών κινδύνων» ανάγκασαν 1.100.000 ανθρώπους να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους σε 33 αφρικανικές χώρες το περασμένο έτος (2015). Η μετατόπιση κάνει τους ανθρώπους πιο ευάλωτους σε πολιτικές αναταραχές και επιδεινώνει την επισιτιστική ανασφάλεια. Οι σοβαρές πλημμύρες από τη μία πλευρά, σε ορισμένες χώρες της Αφρικής και η έντονη ξηρασία σε άλλες, ανάγκασαν εκατομμύρια ανθρώπους να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και τη γη τους. (<http://www.naftemporiki.gr/story/1184329/i-klimatiki-allagi-anagkase-pano-apo-ena-ekatommurio-afrikanous-na-egkataleipsoun-ta-spitia-tous-to-2015>).

Συνεπώς αναφερόμαστε σε φαινόμενα φτώχειας, έλλειψης τροφής και καθαρού πόσιμου νερού, που οδηγούν σε φυγή, σε πολέμους και πρόωρο θάνατο. Χώρες όπως η Νιγηρία, η Αιθιοπία, η Σομαλία και άλλες, προωθούν μεταναστευτικά ρεύματα προς τις πιο πλούσιες χώρες της Ευρώπης συμβάλλοντας σε άτακτη δημογραφική ανακατάταξη. Μετανάστες ή πρόσφυγες που ζουν σε γκέτο, κοινωνικά αποκλεισμένοι. Κοινωνικές ανισότητες λοιπόν λόγω τυχαιότητας, εάν αναλογιστούμε τις μεταβαλλόμενες κλιματικές συνθήκες σε συνδυασμό με την αδυναμία των φτωχών αφρικανικών χωρών να προσαρμοστούν τεχνολογικά στα νέα δεδομένα, αλλά και εξαιτίας της κερδοφόρας επεκτατικής πολιτικής των δυτικών οικονομιών με τη μη βιώσιμη εκμετάλλευση της αφρικανικής γης, όπως είναι για παράδειγμα η εξόρυξη χρυσού στην Τανζανία με τη μέθοδο του κυανίου, που είχε ως αποτέλεσμα τη μόλυνση του εδάφους, του υδροφόρου ορίζοντα, του πόσιμου νερού και άλλων (<http://tvxs.gr/news/kosmos/tanzania-eksorykseis-xrysoy-me-katastrofikes-synepeies>). Επομένως το ρητορικό ερώτημα είναι, εάν η παγκόσμια κοινότητα είναι σε θέση να δημιουργήσει ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών ή άλλοι νόμοι και ηθικοί κανόνες ισχύουν για τις φτωχές χώρες και άλλοι για τις πλούσιες.

Η αρχή της διαφοράς του Ρωλς είναι το θεωρητικό εγχείρημα για περισσότερο δίκαιους θεσμούς σε θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης. Εάν θα εξετάζαμε σήμερα την εφαρμογή αυτής της αρχής σε θέματα περιβαλλοντικής

δικαιοσύνης, θα παρατηρούσαμε ότι τα μέτρα που εφαρμόζονται από τα συλλογικά όργανα με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος παγκοσμίως είναι άδικα. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, ας αναλογιστούμε το παράδειγμα του *Χρηματιστηρίου εκπομπών αέριων ρύπων*. Όπως είδαμε και παραπάνω, το Πρωτόκολλο του Κιότο το 1997 εγκαινίασε μια παγκόσμια αγορά των μεταβιβάσιμων δικαιωμάτων ρύπανσης και των αντισταθμιστικών μέτρων. Στη σύνοδο που έγινε για το κλίμα στο Κιότο, ο Αλ Γκορ ως αντιπρόεδρος τότε των ΗΠΑ, έθεσε δύο προϋποθέσεις ώστε να υπογράψει η χώρα του, με τη σημαντικότερη να είναι ότι οι ενδεχόμενες μειώσεις θα έπρεπε να γίνουν μέσα από την αγορά της ανταλλαγής δικαιωμάτων ρύπανσης μεταξύ των διαφόρων επιχειρήσεων και των κρατών (Tokar 2013, σελ 123). Έτσι, οδηγηθήκαμε σε μια ελεύθερη αγορά των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου, όπου οι πιο πλούσιοι μπορούν να αγοράζουν δικαιώματα ρύπανσης από τους φτωχότερους, έτσι ώστε να μην βγαίνουν εκτός των ορίων των συνολικών στόχων για τις εκπομπές ρύπων. Μ' αυτή την πρακτική, οι αναπτυγμένες χώρες ή οι μεγάλες επιχειρήσεις μπορούν να εξαγοράζουν τις συνέπειες της βλαβερής για το περιβάλλον οικονομικής τους δραστηριότητας και δεν χρειάζεται να παίρνουν φιλοπεριβαλλοντικά μέτρα παρεμβαίνοντας κατασταλτικά στην ελεύθερη οικονομία της αγοράς ή να ανεβάζουν το κόστος παραγωγής αντίστοιχα.

Από την άλλη, στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες του δυτικού Νότου έχουν επιβληθεί δυσανάλογα όρια επιτρεπόμενων εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου σε σχέση με τη συμμετοχή τους στην παγκόσμια υπερθέρμανση του πλανήτη, με αποτέλεσμα να πρέπει να πληρώνουν ακριβά πρόστιμα όταν θα ξεπερνάνε αυτά τα όρια ή να πλήττονται οικονομικά από την εξαγορά δικαιωμάτων ρύπανσης, εν αντιθέσει με τις πλούσιες χώρες. Για παράδειγμα η περίπτωση της Ελλάδας με τον λιγνίτη. Η χώρα μας είναι η 2^η σε παραγωγή λιγνίτη στην Ε.Ε. (μετά την Γερμανία) και μέσα στις 10 πρώτες θέσεις σε παγκόσμιο επίπεδο (<http://www.orykta.gr/istoria/paragogi-statistika>). Ο λιγνίτης είναι η πρώτη ύλη για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας από τη ΔΕΗ. Σύμφωνα με στοιχεία του υπευθύνου της Greenpeace για την κλιματική αλλαγή και την ενέργεια, Τάκη Γρηγορίου, η ΔΕΗ κλήθηκε το 2013 να πληρώσει 200 εκατομμύρια ευρώ για την αγορά δικαιωμάτων ρύπανσης επειδή ξεπερνάει τα όρια των στόχων που έχουν τεθεί, λόγω του

μολυσματικού τρόπου παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας. Κόστος που μετακυλίεται στους καταναλωτές ηλεκτρικής ενέργειας, συνυπολογίζοντας και το “εναλλακτικό κόστος ή κόστος ευκαιρίας” δηλαδή το γεγονός ότι αυτά τα χρήματα θα προορίζονταν για κοινωνικές παροχές ή άλλες αναπτυξιακές πολιτικές και τη σημερινή οικονομική κρίση.

[\(http://www.greenpeace.org/greece/el/blog/blog_takis_grigoriou/blog/43676/\)](http://www.greenpeace.org/greece/el/blog/blog_takis_grigoriou/blog/43676/)

Τι κοινωνικές συνέπειες έχουν όμως αυτές οι αποφάσεις για τον έλεγχο της κλιματικής αλλαγής, σε χώρες που βρίσκονται σε οικονομική παρακμή όπως η Ελλάδα, η οποία καλείται να πληρώσει υπέρογκα ποσά, ενώ ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της ζει στα όρια της φτώχειας; Θα λέγαμε ότι συντελείται μία κοινωνική αδικία ως προς τη δυσανάλογη συμμετοχή μιας αγροτικής χώρας στην ταχεία αλλαγή του κλίματος, σε συνάρτηση με τα μέτρα που της επιβάλλονται και τις επιπτώσεις τους.

Αν αναλογιστούμε τώρα, ότι η αρχή της διαφοράς στην περιβαλλοντική δικαιοσύνη σημαίνει ότι «αρκεί να βελτιώνεται η θέση του πιο αδύναμου» με την έννοια της πρόσβασης σε πιο καθαρό περιβάλλον ανεξαρτήτως των κοινωνικο-οικονομικών συνεπειών, όπως τις περιγράψαμε παραπάνω, τότε θα διαπιστώσουμε ότι αυτή η αρχή δεν ισχύει στην πράξη. Για παράδειγμα, ναι μεν οι προσπάθειες για την προστασία του περιβάλλοντος στην Ελλάδα, παρά τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις, έχουν αποδώσει και πράγματι μπορούμε να διασφαλίσουμε ένα πιο υγιές περιβάλλον για όλους, από την άλλη όμως οι φτωχές χώρες της Αφρικής, έχουν γίνει τόπος της «βρώμικης» παραγωγής της Δύσης, χωρίς να υπάρχουν οι αντίστοιχες συνέπειες.

Αναφέραμε όλα τα παραπάνω παραδείγματα με σκοπό να καταδείξουμε το πρόβλημα της δικαιοσύνης στο ζήτημα του περιβάλλοντος με κριτήριο τις βασικές αρχές της θεωρίας του Ρωλς. Κατά πόσο είναι εφικτό όμως στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος με τη δεσπόζουσα νεοφιλελεύθερη ιδεολογία να επιτευχθούν θεσμοί δίκαιοι, που να ανταποκρίνονται στις βασικές αρχές του Ρωλς, είναι ζήτημα υπό διερεύνηση.

Ο Ρωλς είδαμε ότι αναπτύσσει τη θεωρία του εντός φιλελεύθερου πλαισίου, γι' αυτό και θέτει ως πρώτο κανόνα προτεραιότητας τις ίσες βασικές ελευθερίες και μετά την ισότητα διαμέσου της ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών. Επίσης, θεωρεί θεμιτή την ανισότητα στα πρωταρχικά κοινωνικά

αγαθά αρκεί να βελτιώνεται η θέση του πιο αδύναμου. Άρα δεν αναφέρεται σε αλλαγή του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, παρά μόνο εισάγει ηθικούς περιορισμούς για να το βελτιώσει.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να αναφερθούμε σε ορισμένες θεωρητικές αποσαφηνίσεις. Σύμφωνα με τον Δοξιάδη (2012), ο φιλελευθερισμός ή πολιτικός φιλελευθερισμός με τον νεοφιλελευθερισμό είναι δύο λόγοι που δεν ταυτίζονται. Η διάκρισή τους εμφανίζεται πιο καθαρά με την πρόσφατη οικονομική κρίση και συγκεκριμένα στο φαινόμενο που αποκαλείται «κρίση της δημοκρατίας». Και οι δύο είναι πολιτικοί λόγοι που εμπλέκονται σε σχέσεις εξουσίας και παράγουν αποτελέσματα εξουσίας και ακριβώς σ' αυτό το πεδίο είναι που διαφαίνεται η μεταξύ τους διάκριση και η μοναδικότητα του καθενός. Ο νεοφιλελευθερισμός είναι ο πολιτικός λόγος του «καθορισμού σε τελευταία ανάλυση», δηλαδή της καπιταλιστικής οικονομίας, ενώ ο πολιτικός φιλελευθερισμός είναι ο πολιτικός λόγος της νεοτερικής δημοκρατίας, δηλαδή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Μία φουκωική προσέγγιση, θα θεωρούσε ότι καπιταλισμός και κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι δύο διαφορετικά και δυνάμει ανταγωνιστικά μεταξύ τους συστήματα εξουσίας. Υπό αυτή την έννοια, τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούμε την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού επί του πολιτικού φιλελευθερισμού και αυτό δεν αποδίδεται στην επικράτηση της πιο επιθετικής εκδοχής της καπιταλιστικής φιλελεύθερης ιδεολογίας, όπως θα θεωρούσαν ορισμένοι μαρξιστές, αλλά στη μετατόπιση «του σημείου ισορροπίας» προς όφελος του καπιταλισμού και εις βάρος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Γι' αυτό και η συζήτηση για την «κρίση της δημοκρατίας» δεν συνίσταται τόσο σε κάποιο ενδογενές πρόβλημα της δημοκρατίας, όσο στο ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες ο καπιταλισμός και ο πολιτικός του λόγος, ο νεοφιλελευθερισμός, άρχισαν να την υπονομεύουν (Δοξιάδης 2012, σελ. 52-60).

Επομένως, το πλαίσιο αυτό είναι πολύ διαφορετικό από το θεωρητικό φιλελεύθερο πλαίσιο του Ρωλς και κατ' επέκταση, η αναζήτηση δίκαιων θεσμών που να συνθέτουν την περιβαλλοντική δικαιοσύνη γίνεται μέσα σε συνθήκες ακραίου καπιταλισμού και κρίσης της δημοκρατίας. Αυτό δυσχεραίνει τα πράγματα, διότι η δικαιοσύνη καταλαμβάνει ακόμα χαμηλότερη θέση στον κατάλογο των αξιών στο πλαίσιο του παγκοσμιοποιημένου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος.

Γ. Το ηθικό κριτήριο στην αναζήτηση αρχών δικαιοσύνης:

Ο Ρωλς με το μεθοδολογικό εργαλείο της πρωταρχικής θέσης και του πέπλου της άγνοιας που ισχύει σ' αυτήν, μαζί με την αρχή της διαφοράς, δηλαδή του «αρκεί να βελτιώνεται και η θέση του πιο αδύναμου» ήθελε να δείξει ότι θα μπορούσε ο καθένας να είναι στη θέση του πιο αδύναμου. Έτσι, με το ηθικό κριτήριο του «να μπαίνεις στη θέση του άλλου» θα πρέπει να επιλεγούν δίκαιοι θεσμοί. Το κριτήριο αυτό είναι, σύμφωνα με τον Κουτούγκο (2010), μία ηθική *ευαισθησία* που μας κάνει να νοιαζόμαστε να μην πάθουν οι άλλοι αυτό που δεν θέλουμε να πάθουμε εμείς και καθιστά την κρίση μας για το ποιο είναι το σωστό τροχοπέδη των επιθυμιών μας, όταν αυτά τα δύο δεν ταυτίζονται. Ο νους λοιπόν, ενεργοποιούμενος από αυτή την ευαισθησία, η οποία δεν υπόκειται στο λόγο, μπορεί να αποτελέσει τον καταλύτη του *μετασχηματισμού* συγκοινωνιακών στοιχείων, που εξαιτίας της ευαισθησίας έχουν αποκτήσει *φορά* προς τους άλλους - όπως η δυσφορία για τον πόνο του άλλου - σε στοιχειώδη διανοήματα. Έτσι προσδίδεται το ηθικού τύπου περιεχόμενο στη λήψη αποφάσεων (Κουτούγκος 2010, σελ. 174-175). Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το κριτήριο της ηθικής ευαισθησίας είναι αυτό που θέτει ηθικούς περιορισμούς στην άκρατη μεγιστοποίηση της συνολικής ωφελιμότητας.

Υπάρχουν δύο ηθικές προσεγγίσεις για την αξίωση της οικουμενικής δικαιοσύνης στην βιβλιογραφία. Η πρώτη ονομάζεται «κοσμοπολίτικη» και θεωρεί ότι η αξίωση για δικαιοσύνη προέρχεται από το ίσο ενδιαφέρον ή το καθήκον για ίση μεταχείριση, που οφείλουμε επί της αρχής σε όλους τους συνανθρώπους μας. Οι θεσμοί, σχετικά με το ποια κριτήρια δικαιοσύνης πρέπει να εφαρμοστούν, είναι τα μέσα για την εκπλήρωση αυτού του καθήκοντος. Σύμφωνα μ' αυτήν τη θεωρία, η ύπαρξη των διαφορετικών κρατών είναι εμπόδιο, που για το κοντινό μέλλον μάλλον είναι ανυπέρβλητο, για την εγκαθίδρυση ή ακόμα και την επιδίωξη της παγκόσμιας δικαιοσύνης. Θα ήταν ηθικά ασυνεπές να μην ευχηθούμε για τον κόσμο ως όλον ένα κοινό σύστημα θεσμών που θα μπορούσε να επιδιώξει τα ίδια κριτήρια της ίσης μεταχείρισης ή της ίσης ευκαιρίας που ο καθένας επιθυμεί για τη δική του κοινωνία. Το ατυχές γεγονός του να γεννηθεί κάποιος σε μια φτωχή απ' ότι σε μια πλούσια χώρα είναι το ίδιο αυθαίρετο, όπως είδαμε και παραπάνω, με το

να γεννηθεί σε μια φτωχή απ' ότι σε μια πλούσια οικογένεια εντός της ίδιας χώρας (Nagel 2005, σελ. 4).

Στη δεύτερη προσέγγιση, η οποία ονομάζεται «πολιτική αντίληψη», η δικαιοσύνη θα πρέπει να κατανοηθεί ως μια ιδιαίτερη πολιτική αξία, παρά ως μια ηθική αξία. Η έννοια του έθνους-κράτους είναι ακριβώς αυτό το πλαίσιο που δίνει αξία στην εφαρμογή της δικαιοσύνης εντός των συνόρων του, βάζοντας τους πολίτες του σε μία σχέση που δεν έχουν με τους υπόλοιπους της ανθρωπότητας. Μια θεσμική σχέση, η οποία χαρακτηρίζεται από τα κριτήρια της ίσης μεταχείρισης και της ισότητας, τα οποία θα πρέπει να συνθέτουν το περιεχόμενο των αρχών της δικαιοσύνης. Η δικαιοσύνη είναι κάτι που οφείλουμε μέσω των κοινών μας θεσμών μόνο σε αυτούς με τους οποίους βρισκόμαστε σε μία στενή πολιτική σχέση. Είναι δηλαδή μία συνεργατική υποχρέωση. Αυτή την προσέγγιση αντιπροσωπεύει ο Ρωλς, ο οποίος προέβαλε ότι οι φιλελεύθερες αξιώσεις της δικαιοσύνης περιέχουν ένα ισχυρό στοιχείο ισότητας μεταξύ των πολιτών, η οποία πρέπει να αποτυπωθεί στους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς, στα πλαίσια μιας «κλειστής» κοινωνίας, όπως είναι το έθνος-κράτος (Nagel 2005, σελ. 4-5).

Στο διεθνές πεδίο, ο Ρωλς μετατοπίζει τους ηθικούς περιορισμούς από τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, στην αξίωση αμοιβαίου σεβασμού και ισότητας μεταξύ των λαών. Είναι μια διεθνής ηθική τάξη, στην οποία οι ηθικές μονάδες είναι οι λαοί και ως εκ τούτου οι αξίες έχουν να κάνουν με τις σχέσεις μεταξύ λαών ως συλλογικών μονάδων, παρά με τις σχέσεις μεταξύ ατόμων ανά τον κόσμο. Διεθνώς, αυτό που οφείλουμε ως κοινωνία απέναντι στις κοινωνίες των άλλων είναι πολύ διαφορετικό απ' αυτό που οφείλουμε στους συμπολίτες μας και απ' το τι οφείλουμε ως άτομα στους συνανθρώπους μας. Τα καθήκοντα που απορρέουν από τις σχέσεις μεταξύ των λαών περιλαμβάνουν όχι μόνο τη μη επιθετικότητα μεταξύ τους και την πίστη στις συμφωνίες, αλλά επιπλέον και μια αναπτυξιακή βοήθεια «στους λαούς που ζουν σε μη ευνοϊκές συνθήκες που τους εμποδίζουν να έχουν ένα δίκαιο ή ευπρεπές πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς» (όπως το διατυπώνει ο Ρωλς στο "The Law of Peoples"). Ο Ρωλς υποστηρίζει ότι οι κοινωνίες έχουν μία «ηθική φύση» που αξίζει ίσο σεβασμό, υπό τον όρο ότι ισχύουν σ' αυτές οι βασικές προϋποθέσεις της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας (το αποκαλεί «ευπρέπεια» ή «κοσμιότητα»). Ο Nagel, από την άλλη κάνοντας κριτική στον Ρωλς,

υποστηρίζει ότι οι ηθικοί περιορισμοί στο διεθνές πεδίο δεν απορρέουν από την ηθική ισότητα των λαών, αλλά από τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα, που οφείλουν να ισχύουν για όλους τους ανθρώπους αυτού του κόσμου (Nagel 2005, σελ. 6-7).

Επίσης, ο Pogge (2003) αναφέρθηκε σε δύο διαφορετικούς τρόπους ηθικής ανάλυσης για να εξετάζει κανείς τα κοινωνικά φαινόμενα. Πρώτον, ως αποτέλεσμα σχέσεων αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων και συλλογικοτήτων και δεύτερον, να εξετάζεις τους θεσμούς, τους νόμους και τα πολιτιστικά στοιχεία που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις. Η ηθική ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων στην πρώτη περίπτωση εξετάζει τα γεγονότα (counterfactuals) και ασχολείται με το τι όφειλαν να είχαν κάνει οι δρώντες, εάν μπορούσαν να προβλέψουν μια κατάσταση και εάν μπορούσαν να την αποτρέψουν. Αντίστοιχα, στην ηθική ανάλυση των θεσμών εξετάζεται πώς θα έπρεπε να ήταν οι κανόνες, ποιοι είναι υπεύθυνοι γι' αυτούς, αν θα μπορούσαν να προβλέψουν μια κατάσταση και αν μπορούσαν να την είχαν αποτρέψει. Και οι δύο τρόποι ανάλυσης δεν είναι ασύμβατοι μεταξύ τους, δηλαδή η επιλογή του ενός δεν αποκλείει την επιλογή του άλλου, απλά εξετάζουν τις αιτίες στη βάση διαφορετικών μονάδων ως φορείς ηθικής. Δηλαδή, στην πρώτη περίπτωση οι ηθικές μονάδες είναι τα άτομα, ως δρώντες που έχουν επιπτώσεις οι πράξεις τους στους άλλους και με τη σειρά τους δέχονται τις επιπτώσεις από τις πράξεις των άλλων και στη δεύτερη περίπτωση, οι ηθικές μονάδες ανάλυσης είναι οι κυβερνήσεις ή τα κράτη και γενικά οι συλλογικότητες, που έχουν δημιουργηθεί και υφίστανται λόγω των θεσμών, του πολιτισμού και της ιστορικής πορείας τους (Pogge 2003, σελ. 1-2).

Ο Ρωλς με τη *θεωρία της δικαιοσύνης* καθιέρωσε τους κοινωνικούς θεσμούς ως ξεχωριστό πεδίο της ηθικής ανάλυσης των κοινωνικών σχέσεων και το συσχέτισε με τους όρους δικαιοσύνη και κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτή η καινοτομία του Ρωλς είχε ως αποτέλεσμα ο όρος δικαιοσύνη να αναφέρεται στην ηθική αξιολόγηση των κοινωνικών θεσμών. Από τη θεωρία του Ρωλς λοιπόν και έπειτα, η διάκριση μεταξύ θεσμικής ηθικής ανάλυσης και ηθικής ανάλυσης της αλληλεπίδρασης χαρακτηρίστηκε ως διάκριση μεταξύ δικαιοσύνης και ηθικής (ethics). Και ενώ ο Ρωλς παρείχε μία θεωρία δικαιοσύνης με βάση τη θεσμική ηθική ανάλυση στο εσωτερικό μιας

κοινωνίας, στο διεθνές πολιτικό πεδίο παρέμεινε στην αλληλεπίδραση μεταξύ των κρατών (Pogge 2003, σελ. 4).

Όμως, δεδομένου ότι σήμερα δεν ισχύουν οι παραδοσιακές σχέσεις μεταξύ των εθνών-κρατών ως μοναδικών δρώντων στο διεθνές ή παγκόσμιο πεδίο, η προσέγγιση της αλληλεπίδρασης μεταξύ κρατών είναι ανεπαρκής. Το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης μαζί με τα προβλήματα που ανέκυψαν σε παγκόσμιο επίπεδο, όπως είναι η περιβαλλοντική υποβάθμιση που εξετάζουμε εδώ, οδήγησε στη σύσταση οικουμενικής ή διεθνούς εμβέλειας κέντρων εξουσίας που έχουν ως σκοπό τη θεμελίωση διεθνών ή παγκόσμιων θεσμών. Έτσι, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι πάνω σε αυτή τη βάση, η θεσμική ηθική ανάλυση θα μπορούσε να επεκταθεί έξω από τα όρια του έθνους-κράτους ως βασική δομή κοινωνικής οργάνωσης. Βέβαια, οι κοινωνικοί δεσμοί στο διεθνές πολιτικό πεδίο είναι σε πρωτόλεια μορφή, εφόσον οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης είναι αυτές που έχουν δημιουργήσει την ανάγκη για κοινωνικο-πολιτική οργάνωση σε παγκόσμιο επίπεδο. Ίσως, η σύμπραξη για την προστασία του περιβάλλοντος να είναι και το έναυσμα για μία τέτοιου είδους προσπάθεια οργάνωσης, παρά οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης για παράδειγμα, διότι η περιβαλλοντική υποβάθμιση θέτει σε κίνδυνο όχι μόνο τη ζωή και τη δραστηριότητα σε οποιαδήποτε περιοχή του πλανήτη πλούσια ή φτωχή, αλλά θα αποτελέσει και τροχοπέδη στο ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα, που βασίζεται όπως είδαμε στην κατανάλωση και στην ταχεία παραγωγική διαδικασία. Επομένως, θα είναι αίτημα και «από τα πάνω» και «από τη βάση». Επιπλέον, οι «ισχυροί» αυτού του κόσμου (παραδείγματος χάρη οι G8) προσεγγίζουν το σημαντικό ζήτημα του περιβάλλοντος με γνώμονα τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία με στόχο να «παντρέψουν» καπιταλισμό και οικολογία, φαινόμενα ασύμβατα μεταξύ τους. Ο αντίποδας αυτής της κατεύθυνσης, κατά κάποιο τρόπο, βρίσκεται στα περιβαλλοντικά κινήματα που εκφράζονται μέσα από τις διεθνείς περιβαλλοντικές οργανώσεις, των οποίων ο ρόλος είναι να παρεμβαίνουν εκεί που η παραγωγή ή πολιτική πρακτική δημιουργεί πρόβλημα, καθώς επίσης και στην προτίμηση των ψηφοφόρων-πολιτών σε κόμματα με φιλοπεριβαλλοντική πολιτική. Πέρα απ' αυτό το δίπολο εξουσίας – βάσης, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι είναι η ίδια η φύση των περιβαλλοντικών αγαθών που επιτάσσει μία πολιτική αντιμετώπιση σε παγκόσμιο επίπεδο και ενισχύει

έτσι την έννοια της παγκόσμιας κοινωνίας και την αναζήτηση κοινωνικής δικαιοσύνης.

Δ. Η διαγενεακή δικαιοσύνη:

Ένα βασικό ηθικό θέμα, το οποίο πραγματεύτηκε ο Ρωλς σ' ένα πρώτο επίπεδο στη *θεωρία της δικαιοσύνης*, είναι το πρόβλημα της δικαιοσύνης μεταξύ των γενεών. Σύμφωνα με τον Ρωλς, αυτό σχετίζεται άμεσα με το επίπεδο στο οποίο πρέπει να τεθεί το μίνιμουμ της κοινωνικής προστασίας σήμερα, δηλαδή κατά πόσο η παρούσα γενιά είναι υποχρεωμένη να σέβεται τις μελλοντικές αξιώσεις των διαδόχων της. Ως εκ τούτου, το ερώτημα είναι πόσο υψηλό θα πρέπει να είναι το μίνιμουμ της κοινωνικής προστασίας στο παρόν, σε συνάρτηση με τις μελλοντικές γενεές.

Από τη στιγμή που γίνεται δεκτή η αρχή της διαφοράς έπεται ότι το μίνιμουμ αυτό ορίζεται στη βάση της μεγιστοποίησης των προσδοκιών της λιγότερο ευνοημένης ομάδας. Διαγενεακά όμως δεν μπορεί να προσδιοριστεί ποια είναι η λιγότερο ευνοημένη γενιά, διότι δεν υπάρχει γνώση για τις μελλοντικές γενεές. Επομένως, η αρχή της διαφοράς έχει σημασία μόνο στο παρόν.

Η συζήτηση λοιπόν σχετικά με τον τρόπο καθορισμού του minimum της κοινωνικής προστασίας μας έχει οδηγήσει στο πρόβλημα της δικαιοσύνης μεταξύ των γενεών σε σχέση με την εξεύρεση μιας δίκαιης «αρχής αποταμίευσης» κατά τον Ρωλς. Οι θεσμοί που επιλέγονται ως δίκαιοι στο παρόν θα πρέπει να έχουν διαχρονική ισχύ ούτως ώστε να γίνονται αποδεκτοί από οποιαδήποτε γενιά. Οι άνθρωποι ενδιαφέρονται να «αποταμιεύσουν» στο παρόν, οικονομικό και πνευματικό πλούτο για τις επόμενες γενεές, διότι εμπλέκονται σε οικογενειακές γραμμές και θα εύχονταν να είχαν κληρονομήσει και αυτοί από τους προγόνους τους τα αντίστοιχα. Για να πετύχουμε λοιπόν ένα εύλογο αποτέλεσμα, σύμφωνα με τον Ρωλς, θα πρέπει να παραδεχτούμε: Πρώτον, ότι τα μέρη αντιπροσωπεύουν οικογενειακές γραμμές, που ενδιαφέρονται τουλάχιστον για τους άμεσους απογόνους τους και δεύτερον, ότι την αρχή που θα αποδεχτούν, πρέπει να εύχονται να την είχαν ακολουθήσει όλες οι προηγούμενες γενεές. Οι περιορισμοί αυτοί μαζί με το πέπλο της άγνοιας έχουν σκοπό να εξασφαλίσουν ότι κάθε γενεά θα

φροντίζει για όλες τις άλλες. Για να φτάσουμε λοιπόν σε μια δίκαιη αρχή αποταμίευσης, τα μέρη πρέπει να αναρωτηθούν πόσα θα ήταν διατεθειμένα να αποταμιεύσουν σε κάθε επίπεδο ανάπτυξης, με την προϋπόθεση ότι και όλες οι άλλες γενεές έχουν αποταμιεύσει ή θα αποταμιεύσουν σύμφωνα με αυτό το κριτήριο².

Το επιχείρημα του Ρωλς ότι τα άτομα εμπλέκονται σε οικογενειακές γραμμές και γι' αυτό νιώθουν ότι έχουν ευθύνη απέναντι στις μέλλουσες γενεές δέχτηκε δριμεία κριτική από διάφορους θεωρητικούς, διότι είναι εντελώς εγωιστικό, περιορίζει το ενδιαφέρον για τον συνάνθρωπο μόνο στις συγγενικές σχέσεις και δεν αναφέρεται στο τι ισχύει με τους ανθρώπους που δεν έχουν απογόνους. Το επιχείρημα που αντιπαραβάλλεται σ' αυτήν την ιδέα είναι η ανθρωπίνη αλληλεγγύη. Η αλληλεγγύη που νιώθουμε για το βιολογικό είδος μας, μας δημιουργεί την ανάγκη να θέλουμε να το προστατεύσουμε ώστε να συνεχιστεί. Είναι σαν το ενδιαφέρον για τον εαυτό μας (Bickham 1981, σελ.176). Τα ανθρώπινα δικαιώματα θα λέγαμε ότι αποτελούν αυτές τις αρχές που θα επέλεγαν οι άνθρωποι στην πρωταρχική θέση, στην οποία υπάρχει το πέπλο της άγνοιας, για να προστατεύσουν το είδος τους. Έτσι, η έννοια της αλληλεγγύης ορίζεται ως το ενδιαφέρον για το «κοινό καλό», το καλό της ανθρωπότητας ως όλον, διαχρονικά. Ως εκ τούτου, οι φυσικοί πόροι, η κοινή μας κληρονομιά στη Γη, ανήκουν σε όλες τις γενεές μέσα από μία διαχρονική συνεργασία, η οποία επισφραγίζεται στη βάση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Είναι μέρος της φιλοσοφίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων η πρόσβαση σε «καθαρό» περιβάλλον και σε φυσικούς πόρους (Weston 2012, σελ. 261-264).

Από την πλευρά ο ωφελιμισμός, ως αθροιστική αρχή της μεγιστοποίησης της ωφελιμότητας, είτε θα μας οδηγήσει να απαιτήσουμε δυσβάστακτες θυσίες από την παρούσα γενιά για χάρη της αποταμίευσης για το καλό των επόμενων γενεών ή από μία άλλη προσέγγιση, δεν θα πρέπει να υπολογίζονται στη συνολική ωφελιμότητα οι απόγονοι, διότι δεν υπάρχουν

² Υπάρχει φυσικά και ο περιορισμός του να είναι οι άνθρωποι φτωχοί και η αποταμίευση δύσκολη, οπότε εκεί πρέπει να απαιτείται ένας χαμηλότερος βαθμός αποταμίευσης εκ των πραγμάτων.

σήμερα. Και κατ' επέκταση, όσο πιο μακριά στο χρόνο τόσο λιγότερα οφείλουμε (Bickham 1981, σελ. 171).

Ο Wolf (2005) παραθέτει ένα πολύ πετυχημένο παράδειγμα για να αντικρούσει το επιχείρημα του γιατί να «αποταμιεύουμε» στο παρόν για τις επόμενες γενεές που δεν υπάρχουν ακόμα. Το παράδειγμα είναι αυτό του «Μισάνθρωπου» του Feinberg, ο οποίος επειδή ευχαριστείται να σκοτώνει νήπια, τοποθετεί μία βόμβα σε ένα νηπιαγωγείο και τη ρυθμίζει να εκραγεί μετά από έξι χρόνια. Έτσι, μετά από έξι χρόνια θα σκοτώσει τα 5χρονα νήπια που σήμερα δεν υπάρχουν. Το γεγονός ότι δεν έχουν γεννηθεί σήμερα δεν σημαίνει ότι δεν έχουν το δικαίωμα στη ζωή, το οποίο διακυβεύεται από την απειλή της βόμβας. Όταν κάποιος έχει δικαίωμα, τότε αυτόματα οι άλλοι έχουν την υποχρέωση να σεβαστούν το δικαίωμά του. Οι σημερινές πράξεις μας ενάντια στο περιβάλλον θα λέγαμε ότι είναι σαν μια ωρολογιακή βόμβα που θα εκραγεί στο μέλλον (Wolf 2005, σελ. 280-281).

Οι συμβολαιοκρατικές θεωρίες επίσης, υποστηρίζουν ότι οι δίκαιες κοινωνικές συμφωνίες είναι αντικείμενο ελεύθερης και ορθολογικής συμφωνίας ατόμων που μπορούν υποθετικά να συνεναίσουν. Επομένως, θεωρούν το παρόν ως χρόνο ερμηνείας της πρωταρχικής θέσης, στην οποία τα μέρη γνωρίζουν ότι είναι σύγχρονα (τωρινά και περατά), αλλά δεν γνωρίζουν εάν ανήκουν σε πλούσια ή φτωχή γενιά (Weston 2012, σελ. 258). Σ' αυτές τις θεωρίες, οι αρχές που θα επιλεγούν στην πρωταρχική θέση θα διασφαλίζουν το μίνιμουμ της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, το οποίο αποτελεί εν τέλει διαχρονικό ηθικό κριτήριο.

Η αρχή της αποταμίευσης του Ρωλς αναπαριστά μια ερμηνεία, στην οποία καταλήγουμε στην πρωταρχική θέση: την ιδέα του φυσικού καθήκοντος/ της υποχρέωσης που έχουν οι γενεές η μία απέναντι στην άλλη να κληροδοτούν υλικά και πνευματικά αγαθά, τα οποία ο Ρωλς αποκαλεί «κεφαλαιακή συσσώρευση». Αυτή η άποψη όμως υπεραπλουστεύει την έννοια της υποχρέωσης μεταξύ των γενεών, διότι αποτυγχάνει να λάβει υπόψη για παράδειγμα τους τρόπους που θα μπορούσε μία γενιά να προκαλέσει ζημιά στις επόμενες. Κανένας τύπος αποταμίευσης δεν μπορεί να εξηγήσει την υποχρέωση μιας συγκεκριμένης γενιάς προς τις μέλλουσες αναφορικά με τον πυρηνικό πόλεμο και τον υπερπληθυσμό, φαινόμενα δηλαδή που δεν έχουν να κάνουν με τη συνετή χρήση της «κεφαλαιακής συσσώρευσης» αλλά

παρόλα αυτά αποτελούν δύο από τις μεγαλύτερες απειλές των μελλοντικών γενεών (Bickham 1981, σελ. 173).

Ένα άλλο ζήτημα που θα εξετάσουμε στη δικαιοσύνη μεταξύ των γενεών είναι το πώς προσδιορίζεται το «ηθικό όριο της αποταμίευσης» για τις μέλλουσες γενεές. Το ηθικό όριο της αποταμίευσης υποθάλπει δύο σημαντικές έννοιες που χρήζουν ανάλυσης. Η μία είναι η έννοια της ηθικής, που θα την ορίσουμε καντιανά και η άλλη είναι η αρχή της δημοκρατίας σε σχέση με την *κατά χρόνο προτίμηση*.

Η *κατηγορική προσταγή* του Καντ αποτελεί το ηθικό πρόταγμα: «Πράττε μόνο βάσει εκείνης της αρχής, δια της οποίας μπορείς ταυτόχρονα να θέλεις να καταστεί αυτή καθολικός νόμος». Η ηθική, ουσιαστικά, μπαίνει στη σφαίρα του καθολικού νόμου, στη σφαίρα της λογικής και ανεξαρτητοποιείται από τη συναισθηματική της διάσταση (τα “θέλω” του καθενός), η οποία υποβαθμίζεται. Δηλαδή, η ηθική συμπεριφορά γίνεται ενιαία υποχρέωση που πηγάζει από το αίσθημα και την έννοια του καθήκοντος. Επομένως, κατά τον Καντ, μια πράξη αν δεν μπορεί να γίνει καθολικός νόμος, τότε δεν είναι καλή ηθικά. Ένα ηθικό όριο αποταμίευσης λοιπόν, θα πρέπει να είναι καταρχήν καθολικής αποδοχής.

Ο Ρωλς έθεσε ως ηθικό όριο αποταμίευσης, με βάση την πρωταρχική θέση, αυτό που σε οποιαδήποτε γενιά και να ανήκε κανείς και σε οποιαδήποτε κοινωνική και οικονομική θέση θα το αποδεχόταν. Κατ’ επέκταση στο θέμα του περιβάλλοντος θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, γενικά, ότι το ηθικό όριο θα πρέπει να είναι τέτοιο που να μην στερεί βασικά περιβαλλοντικά αγαθά από κανέναν στο παρόν, αλλά και να εξασφαλίζει ένα βιώσιμο περιβάλλον για τις μελλοντικές γενεές.

Θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι μ’ αυτή την άποψη μπορεί να υπονοείται αναχαίτιση της ανάπτυξης της τεχνολογίας και της επιστήμης και γενικότερα, του βιοτικού επιπέδου της σημερινής γενιάς, προς χάριν των μελλοντικών γενεών. Σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι ρυθμοί ανάπτυξης θα πρέπει να μειωθούν ή ακόμα και να λέγαμε κάτι τέτοιο, δεν θα μπορούσε πραγματικά να εφαρμοστεί. Όταν έχει φτάσει η τεχνολογία σήμερα σε τόσο υψηλό επίπεδο με τη βοήθεια της επιστήμης, δεν μπορεί να υπάρξει οικιοθελής οπισθοδρόμηση. Βέβαια, όλη αυτή η εξέλιξη θέτει σε πολλούς τομείς προβλήματα ηθικής. Όπως είναι το

πρόβλημα που πραγματευόμαστε, δηλαδή ανάπτυξη εις βάρος της δικαιοσύνης. Πάντως ένα ηθικό όριο αποταμίευσης φυσικών πόρων για τις μελλοντικές γενεές, θα έπρεπε πρώτα απ' όλα να εξασφαλίζει τα βασικά περιβαλλοντικά αγαθά για τις τωρινές γενεές, σε όποια γεωγραφική ή κοινωνικο-οικονομική θέση και να ανήκουν, έτσι ώστε αυτές στη συνέχεια να θεωρούν καθήκον τους να τα διατηρήσουν για τους απογόνους τους.

Σύμφωνα με τον Ρωλς, η δίκαιη αρχή της αποταμίευσης για την κοινωνία δεν πρέπει καταρχήν να επηρεάζεται από την καθαρή κατά χρόνο προτίμηση, διότι η διαφορετική χρονική θέση των προσώπων και των γενεών δεν δικαιολογεί από μόνη της (ορθολογικά) τη διαφορετική μεταχείρισή τους. Σύμφωνα με τον Ρωλς, δεν δικαιολογείται η προτίμησή μας για ένα μικρότερο παροντικό αγαθό έναντι ενός μεγαλύτερου μελλοντικού, απλώς και μόνο λόγω της εγγύτερης χρονικής θέσης του. Αυτή η άποψη έρχεται σε ρήξη με την κεντρική ιδέα της δημοκρατίας, που είναι η βούληση των πολλών, η οποία εκφράζεται στο παρόν και υπάρχει απαίτηση άμεσης υλοποίησής της για να ευδοκιμήσουν στο παρόν τα αποτελέσματά της. Οι μέλλουσες γενεές δεν εκπροσωπούνται στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σήμερα, παρόλο που οι αποφάσεις αυτές θα έχουν και μελλοντικές συνέπειες. Το αίτημα να υιοθετηθούν αρχές οι οποίες θα αφορούν και τις επόμενες γενεές (οι οποίες σήμερα δεν υπάρχουν) μπορεί να θεωρείται μεταφυσικό, όπως είναι για παράδειγμα οι αρχές για έναν φιλοπεριβαλλοντικό τρόπο ζωής με σκοπό να μην καταστραφεί ανεπανόρθωτα το περιβάλλον, όμως αυτό που μας «νομιμοποιεί» να παίρνουμε τέτοιες αποφάσεις εν τέλει είναι το πραγματολογικό στοιχείο της σπανιότητας των φυσικών πόρων ή τα «όρια» της φύσης (Bickham 1981, σελ. 175-176).

4. Σύνοψη - Συμπεράσματα:

Μία θεωρία περιβαλλοντικής δικαιοσύνης για να δομηθεί προϋποθέτει ορισμένες αρχές, τις οποίες προσπαθήσαμε να διατυπώσουμε σε αντιστοιχία με τις βασικές αρχές της θεωρίας δικαιοσύνης του Ρωλς. Η ρωλσιανή συμβολαιοκρατική θεωρία λοιπόν, αποτέλεσε τη βάση μιας τέτοιας προσέγγισης. Καταρχάς ορίσαμε την παγκοσμιοποιημένη περιβαλλοντική κοινωνία ως το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μπορεί να εφαρμοστεί, λόγω του δημοσίου χαρακτήρα των περιβαλλοντικών αγαθών. Τα περιβαλλοντικά αγαθά, όπως είναι το κλίμα, η θάλασσα κ.ά. είναι δημόσια αγαθά παγκόσμιας εμβέλειας, τα οποία δημιουργούν σχέσεις αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφορετικών κοινωνιών ανά τον κόσμο λόγω της φύσης τους. Ως εκ τούτου, μία σχετική θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης θα όφειλε εκ των πραγμάτων να συμπεριλάβει όλους εκείνους τους «δρώντες» που αλληλοεπηρεάζονται και ταυτόχρονα έχουν δικαιώματα και υποχρεώσεις που απορρέουν απ' αυτά.

Ως «δρώντες» μιας τέτοιας θεωρίας θα είναι τα κράτη ή οι συμμαχίες κρατών, καθώς και οι διεθνείς περιβαλλοντικές οργανώσεις. Έτσι, ενώ στη θεωρία δικαιοσύνης ο Ρωλς αναφέρεται στα αντιπροσωπευτικά άτομα από διάφορες κοινωνικές τάξεις της βασικής διάρθρωσης της κοινωνίας, εδώ οι αντίστοιχες μονάδες είναι τα κράτη ή οι κοινωνίες, άλλες πλούσιες και άλλες φτωχές. Η δυσκολία που υπάρχει σ' αυτήν την αντιστοίχιση των κοινωνικών πλαισίων είναι η έννοια της ιδιότητας του πολίτη και του «κοινού καλού», που σε διεθνές επίπεδο δεν έχει δομηθεί ακόμα βιωματικά. Δεν υπάρχει αυτή η άμεση σχέση εξουσιαστή-εξουσιαζόμενου, όπως στο πλαίσιο του έθνους-κράτους, καθώς και η διατύπωση «για το κοινό καλό» δεν δομείται στη βάση της ιδιότητας του πολίτη, με συγκεκριμένα ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Η αντίστοιχη μονάδα σε παγκόσμιο επίπεδο δεν είναι ο πολίτης του κόσμου, αλλά ο άνθρωπος, μία έννοια επιφορτισμένη με συγκινησιακά στοιχεία στη βάση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Επιπλέον, σήμερα έχει αλλάξει η μορφή των διεθνών σχέσεων και δεν είναι αποκλειστικά ανάμεσα σε κράτη. Μπορεί να είναι για παράδειγμα, ανάμεσα στον δικτάτορα ενός κράτους, ο οποίος δεν είναι εκφραστής της λαϊκής

βούλησης και σε μία καπιταλιστική εταιρεία. Επίσης, οι διεθνείς οργανώσεις αποτελούν το παράδειγμα μίας μορφής διεθνούς κοινωνικής συνεργασίας που λειτουργεί αψηφώντας τα σύνορα του έθνους-κράτους και τις κοινωνικο-πολιτισμικές διαφορές των κοινωνιών.

Σύμφωνα με τη *θεωρία δικαιοσύνης* του Ρωλς, η αρχή της ελευθερίας έχει προτεραιότητα, με την έννοια ότι τα άτομα στη βασική διάρθρωση της κοινωνίας έχουν ίσες βασικές ελευθερίες. Μέσα στον κατάλογο των βασικών ελευθεριών των φιλελεύθερων δυτικών κοινωνιών μπορούμε να εντάξουμε και την ελευθερία στην πρόσβαση και την αξιοποίηση των φυσικών πόρων. Όλες οι κοινωνίες ανά τον κόσμο έχουν το δικαίωμα του «ίσου μεριδίου» στο φυσικό περιβάλλον και επειδή τα φυσικά αγαθά (ή περιβαλλοντικά αγαθά) είναι πεπερασμένα, δημιουργείται η ανάγκη μιας αντίστοιχης θεωρίας διανεμητικής δικαιοσύνης.

Τα ανεπτυγμένα κράτη, τα οποία θεωρούνται ως «οικολογικοί οφειλέτες» λόγω του ότι έχουν αποσπάσει μεγαλύτερο μερίδιο από τη φύση σε σχέση μ' αυτό που τους αναλογεί (Hayward 2009, σελ. 283), βρέθηκαν αντιμέτωποι με τον κίνδυνο που ελλοχεύει από την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, ο οποίος ενέχει σοβαρά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα. Ως εκ τούτου, προσανατολίστηκαν σε παγκόσμιες πολιτικές αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών κινδύνων, μέσα από συλλογικά όργανα αποφάσεων και με γνώμονα τη διατήρηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της νεοφιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας. Οι *ισχυροί* της παγκόσμιας πολιτικής σκηνης θέτουν τους όρους τους, όπως είναι για παράδειγμα η πίεση που ασκούν στις ταχύτατα αναπτυσσόμενες χώρες της Ανατολής να εγκαταλείψουν τον παραδοσιακό δυτικό τρόπο ανάπτυξης, έχουν τα μέσα να επιβληθούν μέσα από μηχανισμούς κατασταλτικούς, όπως είναι για παράδειγμα τα πρόστιμα για τους αέριους ρύπους της εκάστοτε χώρας, αλλά από την άλλη πλευρά οι ίδιοι μπορούν να αποχωρήσουν από τους όρους μιας συμφωνίας, εάν κρίνουν ότι αποτελεί εμπόδιο στον ρυθμό ανάπτυξής τους, όπως για παράδειγμα οι ΗΠΑ με το Πρωτόκολλο του Κιότο. Από το γεγονός που περιγράψαμε εδώ, διαφαίνεται η αδυναμία του φερόμενου ως παγκόσμιου συστήματος εξουσίας σε σχέση με το εσωτερικό σύστημα εξουσίας του έθνους-κράτους, στα πλαίσια του οποίου λειτουργεί η αμεσότητα της έκφρασης της βούλησης των πολιτών μέσα από την εκλογική διαδικασία,

η οποία μπορεί να θεωρηθεί και ως *ποινή τιμώρησης* σ' αυτούς που παραβαίνουν τις θεσμοθετημένες συμφωνίες. Στο παγκόσμιο σκηνικό ο κατασταλτικός μηχανισμός λειτουργεί υπέρ των ισχυρών ανεπτυγμένων κρατών, εφόσον έχουν δημιουργήσει «δικλείδες ασφαλείας» στις συμφωνίες για το περιβάλλον, όπως η εξαγορά αέριων ρύπων από τις φτωχότερες χώρες στο Χρηματιστήριο αέριων ρύπων, ώστε να αποφύγουν τα πρόστιμα χωρίς να αλλάξουν την παραγωγική τους διαδικασία.

Η δεύτερη αρχή της θεωρίας δικαιοσύνης του Ρωλς αποτελείται από δύο μέρη, την αρχή της ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών και την αρχή της διαφοράς. Ίσες ευκαιρίες για όλους σημαίνει ότι θα πρέπει να «διορθωθούν» οι *εκ γενετής* ανισότητες, για τις οποίες δεν υπάρχει προσωπική ευθύνη αλλά καθαρή τύχη. Σε σχέση με τα περιβαλλοντικά αγαθά, αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι αρνητικοί παράγοντες τυχαιότητας μιας κοινωνίας ή ενός κράτους, όπως είναι το κλίμα. Στην Υποσαχάρια Αφρική για παράδειγμα, πλήττονται από παρατεταμένη ξηρασία. Επομένως, σε μια περιβαλλοντική θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης θα πρέπει να συμπεριληφθούν μέτρα που θα εγκαταστήσουν το κράτος ή την κοινωνία σε θέση ισότητας, αναλογικά μ' αυτές τις τυχαιότητες.

Η καινοτόμος *αρχή της διαφοράς* του Ρωλς - στην προσπάθειά του να μετριάσει τις ηθικές αδυναμίες του παραδοσιακού ωφελιμισμού στα πλαίσια της φιλελεύθερης κοινωνίας - προτάσσει ότι οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες είναι θεμιτές αρκεί να βελτιώνουν και τη θέση του πιο αδύναμου. Ο Ρωλς εισήγαγε τη σημασία «της διακριτότητας των προσώπων», γεγονός που αψηφούσε η αθροιστική αρχή του ωφελιμισμού και έθεσε την αξία της δικαιοσύνης πιο πάνω από την αποδοτικότητα. Εισήγαγε, ταυτόχρονα με το μεθοδολογικό εργαλείο της *πρωταρχικής θέσης* και του *πέπλου της άγνοιας* σ' αυτήν, ηθικές αξίες που έλειπαν από τις προγενέστερες ωφελιμιστικές προσεγγίσεις. Η αρχή της διαφοράς του Ρωλς ενδιαφέρεται περισσότερο για έναν μίνιμουμ επίπεδο κοινωνικής προστασίας και για περισσότερη δικαιοσύνη παρά για τη μέγιστη αποδοτικότητα μιας κοινωνίας.

Στο πλαίσιο μιας θεωρίας περιβαλλοντικής δικαιοσύνης αυτό μεταφράζεται ως την προστασία της πρόσβασης σε στοιχειώδη περιβαλλοντικά αγαθά των πιο αδύναμων κοινωνιών, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται ένα μίνιμουμ επίπεδο αξιοπρεπούς ζωής. Στην παγκόσμια ή συνολική μέγιστη αποδοτικότητα, στην

οποία συμπεριλαμβάνονται ανισότητες υπό την έννοια της «θυσίας της πιο αδύναμης κοινωνίας», μπαίνουν ως ηθικό όριο η δικαιοσύνη και ένα στοιχειώδες επίπεδο ισότητας μεταξύ των κοινωνιών. Μία τέτοια βάση παρέχει η προστασία των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η χορήγηση ανθρωπιστικής βοήθειας.

Το ηθικό κριτήριο που πρέπει να υιοθετηθεί για τη δόμηση μιας θεωρίας δικαιοσύνης είναι το «να μπαίνεις στη θέση του άλλου». Μία θεωρία δικαιοσύνης αναφέρεται σε θεσμούς, οι οποίοι διανέμουν δικαιώματα και υποχρεώσεις και κατανέμουν τα κοινωνικά πλεονεκτήματα. Ο Ρωλς, με την *πρωταρχική θέση*, ήθελε να καταδείξει πως οι άνθρωποι όταν αποφασίζουν για τους θεσμούς που θα ορίσουν τη ζωή τους, δεν θα πρέπει να σκέφτονται με γνώμονα το προσωπικό τους συμφέρον αδιαφορώντας για τον συνάνθρωπο. Επομένως, με το να μην γνωρίζει κάποιος σε ποια κοινωνική και ταξική θέση βρίσκεται στην κοινωνία, θα τον οδηγήσει να υιοθετήσει αρχές που να είναι θεμιτές, ακόμα και αν είχε την τύχη να ανήκει στην λιγότερο ευνοημένη ομάδα. Κατ' επέκταση και σε μια θεωρία περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, οι θεσμοί θα πρέπει να είναι κατά κάποιο τρόπο προστατευτικοί ως προς τις βασικές συνθήκες διαβίωσης και να εξασφαλίζουν ταυτόχρονα και τη βιωσιμότητα μιας κοινωνίας.

Η παραπάνω αντίληψη ταιριάζει, θα υποστηρίξαμε, περισσότερο με την κοσμοπολίτικη προσέγγιση, η οποία επιτάσσει όπως προαναφέραμε το καθήκον της ίσης μεταχείρισης που οφείλουμε επί της αρχής σε όλους τους συνανθρώπους μας. Με βάση αυτή την αντίληψη και σε συνδυασμό με τις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης, η περιβαλλοντική κοινωνία μπορεί να θεσμοποιηθεί και να αποτελέσει πλαίσιο εφαρμογής αρχών δικαιοσύνης. Η πολιτική έννοια του έθνους-κράτους φθίνει ολοένα μπροστά στις παγκόσμιες προκλήσεις που γεννάει συνεχώς η περιβαλλοντική υποβάθμιση και ενισχύει περισσότερο την έννοια της ανθρωπότητας ως όλον.

Τέλος, όσον αφορά το ζήτημα της διαγενεακής δικαιοσύνης, το οποίο προκύπτει από τη φύση ορισμένων περιβαλλοντικών αγαθών, όπως είναι το κλίμα, για το οποίο πρέπει να παρθούν αποφάσεις στο παρόν που να αφορούν και τις μέλλουσες γενεές, διατυπώθηκαν ποικίλες αντιδράσεις ενάντια στη σύντομη θεωρητική ανάλυση του θέματος από τον Ρωλς. Το κύριο επιχείρημα του Ρωλς ήταν ότι το ενδιαφέρον για τις μέλλουσες γενεές

απορρέει από τις οικογενειακές γραμμές που συνδέουν τους ανθρώπους συναισθηματικά μεταξύ τους. Το επιχείρημα που αντιτάσσεται σ' αυτό είναι ότι οι άνθρωποι νιώθουν αλληλεγγύη για τον συνάνθρωπο, ως το ενδιαφέρον για το βιολογικό είδος τους. Θα το χαρακτηρίζαμε ως ένα αντι-χομπσιανό επιχείρημα, που βασίζεται στα θετικά ανθρώπινα συναισθήματα, τα οποία οδήγησαν τους ανθρώπους να συμπράξουν για τη διαιώνιση και εξέλιξη του είδους τους.

Επίσης, οι σημερινές πράξεις μας προκαλούν συνέπειες που θα υποστούν οι μέλλουσες γενεές, επομένως γεννάται το αίτημα στο παρόν να παρθούν αποφάσεις και να δημιουργηθούν θεσμοί που θα προστατεύουν και τα μελλοντικά, εν δυνάμει, δικαιώματα της ανθρωπότητας. Μπορεί να φαίνεται αυτό το αίτημα ως μεταφυσικό, από τη στιγμή που οι αποδέκτες αυτών των συνεπειών δεν υφίστανται στο παρόν, αλλά είναι τα πραγματολογικά στοιχεία των επιστημονικών δεδομένων σε συνάρτηση με τα «όρια» της φύσης που δικαιολογούν τον λόγο περί τέτοιων δικαιωμάτων. Επομένως, η έννοια της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας επεκτείνεται και στον χρόνο, στη βάση του ότι η ανθρωπότητα ως ένα ενιαίο σύνολο θα πρέπει να αντιμετωπίσει τα επικείμενα περιβαλλοντικά προβλήματα, που απειλούν το είδος της. Αυτή η από κοινού σύμπραξη παρέχει περισσότερο ενοποιητικά στοιχεία μεταξύ των σημερινών διαφορετικών κοινωνιών, σε αντίθεση με τα ανταγωνιστικά συμφέροντα των παραδοσιακών εθνών-κρατών στη βάση οικονομικών πλεονεκτημάτων ή των διαφορών λόγω ντετερμινιστικών πολιτισμικών αιτημάτων.

Επιπλέον, ένα «ηθικό όριο αποταμίευσης» περιβαλλοντικού κεφαλαίου στο παρόν με σκοπό τις μέλλουσες γενεές, θα πρέπει να είναι καταρχάς καθολικής αποδοχής, σύμφωνα με την *κατηγορική προσταγή* του Καντ και όχι αποτέλεσμα ιδιοτελών συμφερόντων. Κατά δεύτερον, θα πρέπει να είναι συμβατό με την αρχή της δημοκρατίας χωρίς τη βαρύτητα της *κατά χρόνο προτίμησης*, όπως διατυπώθηκε από τον Ρωλς. Δηλαδή, να μην στερεί βασικά περιβαλλοντικά αγαθά από καμία κοινωνία στο παρόν, να σέβεται το αίτημά τους για μια αξιοπρεπή ζωή στη βάση της προσβασιμότητας και αξιοποίησης των φυσικών πόρων, αλλά παράλληλα να εξασφαλίζει ένα βιώσιμο περιβάλλον και για τις επόμενες γενεές, οι οποίες δεν συμμετέχουν στις αποφάσεις του παρόντος. Δεν θα πρέπει να ισχύει ο συντελεστής

βαρύτητας της *κατά χρόνο προτίμησης*, ούτε με θετικό ούτε με αρνητικό πρόσημο για την παρούσα γενιά σε συνάρτηση με τις μέλλουσες. Δηλαδή, ούτε να στερούνται σημαντικά περιβαλλοντικά αγαθά στο παρόν για να εξασφαλίσουν ένα καλύτερο μέλλον στην ανθρωπότητα, αλλά ούτε και να παίρνουν αποφάσεις, που να εξασφαλίζουν την όσο το δυνατόν καλύτερη ζωή στο παρόν χωρίς να ενδιαφέρονται για τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών, νομιμοποιούμενοι ότι εφαρμόζουν τη γενική βούληση μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες.

Βιβλιογραφία:

Βιβλιογραφία ξενόγλωσση:

- Bickham Stephen, 1981, "Future Generations and Contemporary Ethical Theory", *Journal of Value Inquiry*, vol 15, σελ.169-177
- Giddens Anthony, 2008, "The politics of climate change. National responses to the challenge of global warming", *Policy Network* , σελ. 2-19
- Giddens Anthony, 2001, *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας* (μτφ.: Γιώργος Μερτίκας), Αθήνα: εκδ. Κριτική
- Hayward Tim, 2009, "International Political Theory and the Global Environment: Some Critical Questions for Liberal Cosmopolitans", *Journal of Social Philosophy*, vol. 40, No 2, Wiley Periodicals Inc., σελ 276-295
- IPCC, 2013, *Summary for Policymakers. In: Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Stocker, T.F., D. Qin, G.-K. Plattner, M. Tignor, S.K. Allen, J. Boschung, A. Nauels, Y. Xia, V. Bex and P.M. Midgley (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA
- Koukouzelis Kostas, 2012, "Sustainable Development, Liberty, and Global Social Justice", *Public Reason*, σελ. 165-181
- Langhelle Oluf, 2000, "Sustainable Development and Social Justice: Expanding the Rawlsian Framework of Global Justice", *Environmental values* 9, No 3 , The White Horse Press, UK, σελ. 295-323
- Nagel Thomas, 2005, "The problem of Global Justice", *Blackwell Publishing, Inc. Philosophy & Public Affairs* 33, no. 2, σελ. 1-19
- Pogge Thomas, 2003, "What is Global Justice", Oslo, σελ. 1-18
- Rawls John, 2001, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, (μτφ.: Βασιλογιάννης Φ., Βουτσάκης Β., Παιονίδης Φ., Παπαγεωργίου Κ., Στυλιανίδης Ν., Τάκης Α.), Αθήνα: εκδ. Πόλις

- Samuelson P - Nordhaus W., 2000, *Οικονομική*, (μτφ.: Νικηφόρος Σταματάκης και Θανάσης Αθανασίου), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση
- Steiner Hillel, 2002, "How equality matters", *Philosophy & Policy Foundation*, USA, σελ. 342-356
- Tokar Brian, 2013, *Κλιματική δικαιοσύνη*, (μτφ.: Σταύρος Καραγεωργάκης), Θεσσαλονίκη: εκδ. Αντιγόνη Κέντρο Πληροφόρησης και Τεκμηρίωσης
- Weston Burns, 2012, "The Theoretical Foundations of Intergenerational Ecological Justice: An Overview", *Human Rights Quarterly*, by The Johns Hopkins University Press, USA, σελ. 251-266
- Wolf C., 2005, "Intergenerational Justice, in A Companion to Applied Ethics" (edited by R. G. Frey and C. Heath Wellman), *Blackwell Publishing Ltd*, Oxford, UK, σελ. 279-294
- Wright Thomas, 2008, *Environmental Science: Toward a sustainable future*, USA: Pearson Education Inc., tenth edition

Βιβλιογραφία ελληνική:

- Δοξιάδης Κύρκος, 2012, «Από τον πολιτικό φιλελευθερισμό στο νεοφιλελευθερισμό: Μια φουκωική προσέγγιση», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 117, σελ. 52-60
- Κουκουζέλης Κώστας., 2013, *Θέματα Βιοηθικής, κεφ: Κλιματική αλλαγή και κοινωνική δικαιοσύνη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 459-480
- Κουτούγκος Άρης, 2010, *Φιλοσοφικοί τόποι*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση
- Μολύβας Γρηγόρης, 2004, *Δικαιώματα και θεωρίες δικαιοσύνης*, Αθήνα: εκδ. Πόλις
- Μποτετζάγιας Ι. - Καραμίχας Γ., 2008, *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*, Αθήνα: εκδ. Κριτική
- Τσινόρεμα Σταυρούλα, 2013, *Θέματα βιοηθικής, κεφ: Φύση, Βιοτεχνολογία και Ηθική: Αρχές μιας σύγχρονης περιβαλλοντικής ηθικής*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 379-403
- WWF Ελλάς, 2012, *Το δάσος. Μια ολοκληρωμένη προσέγγιση*, Επιστημονική επιμέλεια έκδοσης: Παπαγεωργίου Α., Καρέτσος, Γ.,

Κατσαδωράκης Γ., το βιβλίο δημοσιεύτηκε και σε μορφή pdf στην επίσημη ιστοσελίδα της WWF Ελλάς: www.wwf.gr

Διαδουκτιακές παραπομπές:

- <http://www.ypeka.gr/?tabid=443>
- <https://www.amnesty.gr/news/press/article/20321/delta-toy-nigira-i-epiheirisi-katharismoy-tis-kyvernisis-thetei-ti-shell>
- <http://www.naftemporiki.gr/story/1184329/i-klimatiki-allagi-anagkase-pano-apo-ena-ekatommurio-afrikanous-na-egkataleipsoun-ta-spitia-tous-to-2015>
- <http://tvxs.gr/news/kosmos/tanzania-eksorykseis-xrysoy-me-katastrofikes-synepeies>
- <http://www.orykta.gr/istoria/paragogi-statistika>
- http://www.greenpeace.org/greece/el/blog/blog_takis_grigoriou/blog/43676/